

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

1

Երեկոյան մոտ էր, երբ Հերյանը ուղղվեց զեպի «Ռուբախ նավազների» սրճարանը։ Նրա մեկնումից հետո Բաթումը չէր փոխվել նույն մարդիկ, նույն անորոշությունը, նույն աղոթը։ Անհամբերությամբ սպասել էր այդ վերադարձին։ Հիմա, որ այսուհեղ էր, ոչ մի առանձին հաճույք չէր զգում։ Երեն զգում էր անտարրեր, օտար։ Ամեն ինչ հեռացել էր, անջատվելու ներքին հոգեբանական կապերը խզվել էին։ Ծովը և հին նավթատարը այլևս չէին արթնացնում սարսուն և գոնավոր այն պատկերները, որոնց աշխարհում նա սիրում էր ապրել։ Այնպես էր, ինչպես պատահում է, երբ մարդ այցելում է տարիներե ի վեր լքած տունը։ Մի տուն, ուր հնչել է երիտասարդ տարիների ծիծաղը և բերկրանքը, ուր ապրել ես դեերով և անիմաստ վշտերով ժանրացած օրեր և գիշերներ։ Մոտեցել ես սրտատրով սպասումով, սակայն տանիքը փուլ է եկել, պարտեղը փշացել է, ամեն ինչ ժածելվել է զորշ փոշիով։ Այդ տան մեջ քեզանից հետո ապրել են ուրիշ, օտար մարդիկ։ Ծոված այդ տանիքի տակ հնչել են ուրիշ ձայներ, իրազորժվել են ուրիշ ձակատագրեր, գոյացել, զարգացել և սպառվել են ուրիշ ուրախություններով և վշտերով լցված կյանքեր։

Կապը խզված է։ Անցյալը թաղվել է անորոշի մեջ։

Դաշենկային դեռ չէր տեսել։ Չէր էլ փնտրել։

Քայլել էր քարափի երկայնքին և նախանձով ու կատաղությամբ նայել ծովարեն տատանվող, անգործ մնացած մեծ ու փոքր նավերին։ Անգործ նավեր, իսկ այսուղ, լեռների ծոցում մեջքի վրա պառկած խեղճ Սևանը, աշքերը երկնքին կալցրած, լայնածավալ և դատարկ՝ սպասում էր։

Սպասավորին կանչեց և խմելու մի բան պահանջեց։

— Եթե ինձ հարցնեն, ասա, որ այստեղ սպասում եմ, — պատվիրեց նա:

Խմեց և աթոռի ծայրին նստած, ոտքերը երկարած, ձեռքերը գրպաններում սպասեց:

Հոգնած էր:

Ահա երկու օր էր հասել էր. ժամանակ չէր կորցրել: Ցերեկները վազվզել էր, գիշերները չէր քնել: Ամեն ինչ մանրամասն ուսումնասիրել էր, ամեն տեղ հարցուփորձ արել:

Շատ դժվար գործ էր: Ավելի դժվար, քան այն, ինչ ոգևորության վայրկյաններին մտածել էր: Հյուպատոսը, որին ներկայացել էր նամակով, չնայոծ շատ սիրալիր ընդունելության, մեծ ոգևորություն ցույց չէր տվել: Քաղաքավարի, բայց շափաղանց պրական և մանրակրկիտ մի մարդ էր: «Սիրելի նավապետ, — ասել էր նա, — այս րոպեիս մենք պետք ունենք ոչ թե նաևի, այլ ցորենի, դեղորայքի, հագուստեղենի... Դուք ձեր աշքերովը տեսաք, թե ինչ է կատարվում այնտեղ...»:

Հին մտավորականներից մեկը: Առանց թոփշքի, առանց համարձակության:

Մտիպվեց նորից, ինչպես Սրբանում, ճառիլ, լուսաբանել, ապացույցներ բերել: Ել, վերջապես, Նախագահի նամակը կար, չէ՞: — «Այդպիսի նամակներ, — պատասխանել էր Հյուպատոսը, — ամեն օր ստանում ենք: Հրաման տալը հեշտ է, իսկ փող ճարելը՝ դժվար: Համենայն դեպս, ավելորդ է վիճել. դուք աշխատեցեք, իսկ ես խոսք եմ տալիս, հնարավորության սահմաններում օդնել ձեզ...»:

Ահա այդքանը:

Մի բաժտեկ ևս խմեց: Չեռքերը զրեց սեղանի վրա և գիտեց իր կապտած երակները: Ազ ոտքի ծայրով խփիսփեց զետնին: Նորից խմեց:

Պետք էր մի կերպ միջից դուրս գալ:

Միջոցներ հնարել, կոմքինացիաներ սարքել: Պետք էր անպատճառ հաղթել բոլոր դժվարությունները:

Պերոնյանը խոստացել էր, անհրաժեշտ պարագային, նախագահին հանգիստ շնորհնել: Մանավանդ, եթե նա ժողովուրդը և բանակը ապրեցնելու համար դրամ տպելու անհրաժեշտ թուղթը կտիեց:

Մտածեց, տիրից, ժպտաց:

Ինչ խելագար աշխարհ է և ինչ տարօրինակ զրություն: Թիֆլիսում հայկական դնացքը անվանում են «Միլիարդների գնացք»:

Այն գիշերը, ճամփորդության այն գիշերը...

Թուրքերի գնդակները բաց պատուհաններից ներս էին թափվում:

ինքը և Պերոնյանը, և ամեն մարդ, պառկել էին գետնի վրա: Լսվում էր գնդացիքների տրաքոցը և թնդանոթների ոռնոցը: Խուզ աղաղակներ, վախեցած կենդանիների վայոց: Հեռուն գյուղեր էին այրվում: Անիմաստ կոիվ, անիմաստ զոհեր:

Վտանգի դոտին անցնելուց հետո ամեն մարդ գլուխը բարձրացրեց և ժպտալով նստեց: Կարծես ոչինչ չէր պատահել: Շշեր բացվեցին, կենաց խմեցին: Մինչ հեռուն կոիվը շարունակվում էր:

Մարդիկ դարձել են մի տեսակ սալամանդր, սնվում են կրակով: Ամեն ինչ շփոթվել է, մթնելու Գիտակցությունը, բանականությունը: Աշխարհը շրջվել է, մարդկությունը այլափոխվել է: Կարծես խոր անտառներից դուրս պրծած վայրենի գաղաններ լինեն՝ վախից կատաղած, արյունած աշքերը երևակայական թշնամու վրա հառած: Երեկ թվում էին քաղաքակրթված մարդիկ, իսկ այսօր՝ կենդանացած դեմքեր, ոխով և կասեածանքով ուռած նայվածքներ և ատրճանակը դուրս հանելու միջու պատրաստ՝ դողդողացող, դեղնած ձեռքեր: Թիֆլիսում, թաքվում, թաթումում, ամեն տեղ: Մի ոմն զվարճանում է աշխարհը խառնաշփոթության մատնելով. մի ոմն շարությամբ ծիծաղում է շըրթները ծոմուած, կոկորդը խոփանքով և հոհոցներով լցված:

— Միրելի նավապետին խոնարհ ողջույններ:

— Ահ, Ֆեղոր Պանտելեևիշ, ուրախ եմ... Զեզ էի սպասում... Դե, նստեք, նստեք... Հեյ, խազեին, մի բաժակ...

Ֆեղորը Պանտելեևիշը ձեռքերը մեկ մեկի քսեց, մոխրագույն փոքրիկ աշքերով ժպտաց, դլուխը զղային շարժումով օրորեց, նստեց և Հերյանի ածած օղին արագ շարժումով կու տվեց:

— Տակ... էդպես...

Նա հազում էր անհանգիստ փոքրիկ հազով, կոկորդը անդաղարքերելու ձևով: Այդ վայրկյաններին նրա ականջների վերի մասերը և այտերը կարմրում, բոցավառվում էին և աշքերը դեռ ավելի փոքրանում: Կարծես անդաղար մրսում էր: Թուքը կու տալու ժամանակ նրա կոկորդը շափազանց ուռշում էր և նրա դեմքը վախեցած, մտատանջ մարդու կերպարանք էր ստանում:

— Նու, մեկն էլ...— առաջարկեց Հերյանը և բաժակը լցրեց:

— Ողջ լինենք...

— Առողջություն:

Դեպքերից առաջ Ֆեղորը Պանտելեևիշը բավականին կարեոր պաշտոնի տեր մարդ էր: Նավային մի մեծ ընկերության կառավարիչն էր: Շատ գործեր էր կատարել, շատ փող էր վաստակել և անխնա ժախսելու Հեղափոխությունը և նրան հաջորդող կովկասյան դեպքերը բարդ վի-

ճակ էին ստեղծել նրա համար։ Մի օրից մյուսը նրա դրությունը փոխվել էր, և նա, ինչպես առում էր ինքը, սմնացել էր օդում կախված։ Հնկերության իսկական սեփականատերերը փախել էին մարդ շգիտերուր, ճանապարհները փակվել էին, տեղական փոփոխական իշխանությունները լավագույն նավերը սեփականացրել էին։ Իսկ պաշտոնյաներին ոչ ոք ոչինչ չէր վճարում։ Գործ շկար, դրամ շկար։ Մնացել էր անպաշտպան և ապշած։ Մնացել էր կառավարիչ առանց ընկերության։ Սպասում էր, ինչպես ամեն մարդ, որ դրությունը փոխվի։ Ապրելու համար ինչոր գործեր էր անում, որոնք շատ պարզ չէին։ Հերյանը այդ լավ գիտեր։

— Դե, մեկ էլ խմենք...

— Չէ, չէ, չէ...

— Ֆեոդոր Պանտելեևիչ, առանց օղու խոնավ եղանակին մարդ շիկարող դիմանալ...

— Այդ մեկը ճիշտ է։ Առանց օղու շի կարելի ապրել...

Հերյանը շարունակում էր բաժակը լցնել։

— Է՛, խենթություն խենթության վրա,— ասաց նա փիլիսոփայական շեշտով։ — Եթե մարդ ուզում է աշխարհի գարերով ստեղծված սարքը և կարգը մի օրում փոխել, միայն գժություններ է անում... Բայց այդ տիսուր հարցերը թողնենք։ Ֆեոդոր Պանտելեևիչ, ո՞նց են գործերը...

— Ի՞նչ գործ, — հառաջեց ուսուր։ — Դրությունը ծանրթ է ձեզ... Հնկել ենք անորոշության մեջ։ Մի խավար շրջան...

— Շատ ճիշտ է, — համաձայնեց Հերյանը։

— Խավար։ Աշխատում եմ պաշտպանել նավային ընկերության շահերը։ զոհողություններ եմ անում, պայքարում եմ... Տեսնենք ինչ դուրս կդաւ։ Դժվար է...

Ասաց և մի սարդինկա վերցրեց։

— Ի՞նչ եք ուզում, — ասաց Հերյանը, — մարդ խոմ գլխի հարվածով պատեր շի կարող քանդել... Իշխանություն շկա, օրենք շկա, ոչինչ շկա...

Բերանը մի բողկ դրեց և ձևոքերը վեր բարձրացրեց ի նշան հուսահատության։

— Ես շեմ հասկանում անտանելի այս դրությունը, — շարունակեց նա բաժակները նորից լցնելով։ — Եթե մտածում եմ, ուզդակի կատաղությունը ինձ բռնում է... Ահ, ավելի լավ է, այդ մասին բնավ շխուսել... Լավ է համբերել և սպասել։ Բարեբախտաբար, դեռ մեզ նման մարդիկ կան աշխարհում. ազնիվ, գործ հասկացող... թույլ տվեք ասեմ,

Ֆեռդոր Պանտելենիշ, այդ ձեր իրավունքն է... Դեռ վերջերս, նույն այս բառերով ձեր մասին խոսում էր Երևանում նախարարների խորհրդի նախագահի հետ...— ասաց նա: Ինքն էլ շիմացավ ինչպես այդ սուտը քերնից դուրս բերեց: Շիտակ նայեց մյուսի աշքերի մեջ իրեն շմատնելու համար: Ռուսը շփոթվեց, աշքերը վայր առավ:

— Ուղղակի այդպիս... Հիմա կասեմ, թե ինչ առիթով...

Աթոռը մոտեցրեց ոռոսի աթոռին, գլուխը երկարեց դեպի նրան և խորհրդավոր շեշտով շարունակեց:

— Վերջերս, Հայաստանի կառավարությունը, հրավիրեց ինձ քննել և զեկուցում տալ Սևանա լճի կարելիությունների մասին: Դե, դիտեք, մենք—ես, ինչպիս և դուք—ծովային մարդիկ ենք. որ մի քիչ զուր ենք տեսնում, ուզում ենք նավարկել... Ասեմ անմիջապես, Ֆեռդոր Պանտելենիշ, որ լայնատարած այդ լիճը իսկական գանձ է, ամեն տեսակ բարիքներով լցված և հսկայական կարելիություններով... Դուք, իբրև լայն ձեռնարկներ զեկավարող մարդ, այդ լավ կարող եք հասկանալ...

— Հետաքրքրական է,— փսփսաց կառավարիչը:

— Վերին աստիճանի: Կարծում եմ, առայժմ, նրանք այնտեղ կարիք ունեն մի քանի փոքր նավերի, որպեսզի կարողանան մարդ և ապրանք տեղափոխել: Ասում եմ փոքր, աշքի առաջ ունենալով նավերի տեղափոխության դժվարությունները, բայց ոչ շատ փոքր: Լիճը մեծ է, ճամփորդությունները կարող են տեել երկար ժամեր և քամիներն էլ խիստ են... Հաել եմ, ի միջի այլոց, որ մի խումբ ամերիկացի կապիտալիստներ որոշ հետաքրքրություն են ցույց տվել... Ինչո՞ւ թողնել ուրիշներին, ինչո՞ւ... Բայց խոսելով տարվեցի և բաժակները մոռացաւ...

Մինչ Հերյանը զանդակ և մտածելու շարժումով բաժակները լցնում էր, մյուսը, ավելի խորամանկ, քան թվում էր, արգեն հասկացել էր, թե բանը ինչումն է և որոշել էր իրեն ծախել ինչքան կարելի է թանկ: Անակնկալ այդ պատահականության առաջ բերած հուզումը ծածկելու համար, նա, պատառքաղի և զանակի ծայրերը բռնած աշխատում էր ձուկի կտորը ուտել հանգիստ և անտարբեր շարժումով: Սակայն, այդ շեր հաջողվում նրան: Չեղքերը կամաց դովում էին:

— Եվ այդպիս է, որ...— շարունակեց Հերյանը, անմիջապես հասկանալով թե ինչ է անցնում ոռոսի դիխով,— և այդպիս է, որ նախարարների խորհրդի նախագահի հետ այդ հարցերի շուրջը երկար բարակ խոսելիս տվեցի նաև ձեր անունը... Անշուշտ, շատ դժվարություններ կան... Մեր հարևանները,— ավելոցը նա շոշափելով քաղաքական լարը,— դժգոհ են մեղանից, մանավանդ Դենիկինի պատճառով... Գի-

տեք, որ նա մեզ պաշտպանում է և մեր բանակը համարում էր իր բանակի հետնապահը... Ուզում եմ ասել, որ վաղը, նոր ներկայացող դեպքերի շրջանում, այդ մեր ձեռնարկը կարող է նաև ընդհանուր օգտակարություն ունենալ...

Մտավ ուզմական պատճառաբանությունների մեջ:

— Հասկանում եմ,— ասաց կառավարիչը, — հասկանում եմ Ուրեմն...

— Ուրեմն... Դուք եք, որ ինձ խորհուրդ պետք է տաք... Ես, այդպես ասած, գնող եմ: Զեր ընկերությունք բազմաթիվ նավեր ունի, որոնք քարափին կապված միտում են... Վաղը իշխանությունը մի պարզ հրամանով կարող է խլել... Մտածո՞ւմ եք:

— Դուք ինձ դնում եք դժվար որության մեջ,— պատասխանեց ուսուց բառերը արագ-արագ ծամելով: — Ես, ինչպես գիտեք, դեռ շարունակում եմ մնալ ընկերության պատասխանառու վարիչը, սակայն, ստեղծվել է տարօրինակ որություն: Նազերը ծախելու մասին երբեք հարց չի եղել, բայց՝ մյուս կողմից, մարդ չի իմանում ինչ կարող է պատահել... Մեծ պատասխանառվություն է... Ասեմ նաև, որ ես համակրում եմ ձեր երկրին և պիտի ուզենայի մի բան անել...

Զերով անորոշության շարժումներ արեց, երկար հազար, կարմրեց և աթոռի վրա փոքրանալով, լոեց:

Հերյանը աշքի տակով դիտեց նրան: Այլիս վստահ էր հաջողությանը: Այն, ինչ դիմացինը ասում էր, պարզ ձեռնարկ համար էր, վաճառականական խորամանկություն:

— Ֆեղոր Պանտելենիչ, — ասաց նա քիչ մտածելուց հետո, — ես հասկանում եմ ձեր տատամսանքը: Բայց, մյուս կողմից էլ, այսպիսի ժամանակներում, դուք պարտավոր եք որոշ պատասխանառվություն վերցնել ձեզ վրա և ընկերության սեփականությունը հնարավոր շափով փրկել... Մենք շգիտենք ինչ կարող է պատահել վաղը... Շատերը ասում են, որ եթե բոլշևիկները հաղթեն այնտեղ, անպայման կիշնեն նաև Կովկաս... թե նավերը կխլեն և թե ձեզ կհեռացնեն...

— Բայց կարող է պատահել, որ Դենիկինը...

— Ինչո՞ւ ծածկեմ, տարակուսում եմ... Վերջին ժամանակները նրանք անդադար են են քաշվում... Նույնիսկ եթե նրանք հաղթեն, գա երկար ժամանակի խնդիր է, այնքան երկար, որ ինամքից զուրկ արանքը կարող է փշանալ: Մի քիչ էլ անցնի և զրանց արժեքը կվերածվի հնացած երկաթի արժեքի...

— Այդ, դժբախտաբար, ճիշտ է: Ի՞նչ կարող եմ անել:

— Ես իրավունք չունեմ ձեզ խորհուրդ տալու, գուք ձեր գործերը ինձանից լավ եք հասկանում։ Սակայն թույլ եմ տալիս ինձ ասել, որ եթե ես լինեի, նավերից մեկը կղոհեի մյուսները փրկելու համար։

— Ինչպի՞ս:

— Շատ պարզ է։ Մեկից սոսած փողով հնարավորություն ձեռք կբերեք մտրդիկ վարձելու, յուղ գնելու, մեքենաները սրբելու, ներկելու և առհասարակ տանելու անհրաժեշտ խնամքը։ Բայց դա, անշուշտ, ձեր գործն է... Առեմ ձեզ ամենայն անկեղծությամբ, երկու ուրիշ առաջարկություններ ես ունեմ... ահա...

Զեռքը տարավ բաճկոնի կողքի գրանց ե... ոչինչ դուրս չբերեց։

— Դե, ի՞նչ արած,— ասաց նա, բոռնցքները սեղանի վրա նետելով և ձայնին վերջնական որոշումի շեշտ տալով,— գործը չեղավ, ուրեմն չեղավ։ Կարեւը մեր բարեկամությունն է, որ մնում է անփոփոխ։ Մի բաժակ ես...

Ֆեոդոր Պանտելեևիչը զարմացած նայեց։ Այդպիսի կտրուկ վերջավորության չեր սպասում։ Աչքերը վայր առավ, մտածեց, հաշվեց, ապա, սխալի մեջ բռնված մարդու նման, անվստահ ձայնով բողոքեց։

— Չէ, չէ, սիրելի նավապետ, այդպիս չէ... Մենք խոսում ենք իբրև հին բարեկամներ, սիրոտ սրտի, անկեղծորեն... Ես շասացի, որ ուզում եմ մերժել, ես պարզաբեն նկարագրեցի դրությունը... Ի՞նչ վալյուտայով եք վճարելու։

— Դա, երկրորդական հարց է... Համենայն դեպս, ոչ թե թղթե միլիոններով կամ կովկասյան հանրապետությունների դրամանիշներով... Ապրանքով, սոկով...

— Նույց տրդեն ընտրե՞լ եք։

— Այու «Ալբատրոս»։

— Էավ եք ընտրել։ Մեր վերջին գնած նավերից մեկն է, բոլորովին նոր։

— Զափազանցում եք, երեք տարի առաջ...

— Երկուամսկես։ Շինված է Օդեսայում։ Դիղելի հրաշալի մեքենանի և, առհասարակ, նորագույնն է այսուղի հրապարակի վրա։

— Ինչքա՞ն եք տպում։

— Այս բոպեիս չեմ կարող ասել. ոգետք է հարցը ուսումնասիրել։

— Էավ։ Այս գիշեր որտե՞ղ ենք ընթրելու— Հրավիրված եք...

— Բարի։ Վերջացնենք շիշը։

— Պահանջենք մի ուրիշը։

— Դա կլինի իմ հաշվին։

— Այդ չէ, այդ երբեք։ Այսօր իմ հերթն է... Դուք ալդ պիտի

թույլ տոք և, խնդրում եմ, այդպիսի բաների մասին շվիճենք... Սովացին մարդիկ ենք. ե՞նք, թե չենք...

Մի քանի շիշ խմելուց հետո նրանք քայլեցին փողոցների միջով, թև թևի գցած, երերալով, անխմաստ կերպով ծիծաղելով և բղետալով: Կանգ առան ծովի ափին և փորձեցին երգել:

Երգելուց հետո Թանտելեսիշը հանկարծ տիսրեց: Մելամաղձու շեշտով հոռետես և փիլիսոփայական բաներ ասաց մարդկային ճակատագրի և Ռուսաստանի մասին: Երեսի կնճիռները կուտակեց լալու համար, բայց արցունքներ չեկան, և որովհետև արցունքներ չեկան, նա բարկացավ աշխարհի դեմ: Ակնեց բարձրածայն հայնոյիլ և «Եկացե ցարը» դոռալ:

Ուշ երեկոյան ճաշարանում նստած կերան և նորից խմեցին:

Բալալայկաների նվազախումբը ճմլում էր սրտերը և էժան զգայնության հրավառություն բաժանում:

Թաժարսկի կոտղետ: Մելանի զինի: Կարմիր բողկի:

Երգ, աղմուկ, բազմություն:

Կղմինդրի գույն գեմքերով տարսորինակ տիպարներ: Աներևակայցելի բեղերով տղամարդիկ՝ ազահ, լրտես, վառվոռն աշքերով: Կեղծ շքեղություն ծախող աղջիկներ՝ ներկած մաղերով, հեղինղուկ նայվածքներով, նուրբ և դալուկ ձեռքերով: Նրանց զգեստների տակից աղքատություն էր հոտում և նրանց կրծքերից՝ մուշկի:

Փշուր եկած ցարական Ռուսաստանի այդ մնացուկը, մաշված երազներով բնակված՝ լափում էր վերջին ճաշը:

Ամեն մի պատառ ուտելիքը, ամեն մի բաժակ զինին լցված էր գառնությամբ:

Հեռվից, հսկայական հրդեհը ճարճատելով մոտենում էր: Քոլորի սրտում զաղվա օբբ անվատահությումը և արյունով էր լցված: Դիտեին, ձևացնում էին, որ շգիտեն:

Յու դահլիճը լցված էր բռնազրոսիկ ծիծաղներով, անհոգություն կեղծող բացականշություններով, հարբած աղաղակներով:

Թրջված ոետինե շրթներով մի կին՝ ձեռքերը իր լեցուն կրծքերի վրա սեղմած, գնչուի ողբ էր մլավում: Բալալայկաները ընկերակցում էին նրան մղկտալով:

Ֆնողոր Պահտելեսիշը պատառաքաղը ձեռքով սինդ սնդմած, աշքերը վարադուրված՝ լսում էր երգը և հառաջում: Նրա բեղերից սայցալի կաթիլներ էին կախված: Հուզումի ամենատաք վայրկյաններին նա իր վարի շրթունքը վեր էր քաշում և բեղերի ծայրերը աղմկով ծծում:

Նրա զլուխը դողդողում էր մեռած նապաստակի գլխի նման և վհատած ձայնը անդադար հառաջում:

— Ռուսաստանը... Բասեյա՞ն... մարտիրոս Բասեյա՞ն...

Ապա, պատառաքաղի ծայրով պրպտում էր պնակի մեջ:

Նվազախումբը մետաղե տերեների հեղեղ էր վայր թափում և արհեստական անտառի նման խարշափում: Սրտերը վեր էին թռչում և նայվածքները բոցակիզվում:

Սոխով ծածկված սելյողկա: Խորոված գառնուկ: Հայտատանի կոնյակ:

Ռուսակներով կարմրած դեմքեր:

Ասպետական կեցվածքներ, շոած ոտքեր, ոսկեցրած խանշալների վրա սեղմված ձեռքեր:

— Կասիմ բեկ, ձեր թանկագին կենացը...

— Պարոնայք, Կասիմ բեկի կենացը:

Մարդիկ ոտքի էին կանգնում, նվազախումբը վայր թափված պնակների նման փշրվում էր:

Կասիմ բեկը—մի հին ավագակ, որ թուրքերի օրոք ամենքին կողոպտել էր—զլիսի թեթև շարժումով գոհունակությունն էր հայտնում, ժպտում և հրաման տալիս հարեւան սեղանի վրա մի քանի շեշ գինի դնելու:

Ֆեղոր Պանտելենիչը, որ, իբրև միապետական ուսա, սովոր էր տեղական ժողովուրդների վրա նայել բարձրից, իրեն զգում էր ճզմված, անհետացած: Քթի տակ հայհոյանքներ էր մոմում, սփոռցի ծայրը շղային ձեռքով ճմչում, ապա շարունակում ուտել:

— Ահ, նավապետ,— ասում էր նա հեռավոր ձայնով,— երբ մերոնք վերադառնան, ամեն բան նորից կփոխվի: Այս վայրենիները դողում էին մի գարագավոյի առաջ, հիմա համարձակվում են... Բասեյան, ահ, Բասեյան...

Ու մինչ բալալայկաները մեկնում էին Վոլգայի ափերի հառաշանքները ժողովիլու, Ֆեղոր Պանտելենիչը երեսը ձեռքերի մեջն էր առնում և այդպիս մնում: Նրան տանշում էին խմած գինիները, կերած ճաշերը և վիրավորված մեծապետական զգացումը:

Հերյանը ևս նայում էր այդ տեսարանին տխրած աշքերով:

Ի՞նչ է կատարվում հիմա այնտեղ, երկրում...

Զեռքը բնազդաբար մտցրեց բաճկոնի ներսի գրանը, տեսնելու համար, թե Զվարթից ստացած նամակը այնտե՞ղ էր: Այս, այնտեղ էր: Օրվա ընթացքում քանի անգամ նա կարդացել էր այդ նամակը և լցվել նոր կորովով:

Ու սրտի վրայից սահեց տխրության հետ խառնված անհանգիստ մի

գորով։ Անշուշտ, հաճախ կյանքը շար է և անողոք։ Բայց նաև երբեմն մեր գլխի վրա կախված ծանր ամպերի միջից ճառադայթների փունջեր լուսավորում են մեր հոգնած ճակատները։

— Այս, Ֆեռդոր Պանտելենիչ, — ասոց նա, հանկարծ պահանջ զգալով մի կերպով արտահայտել սիրող լցնող զգացումը, — օրերը գալիս են, օրերը անցնում են, ինչպես առված է իմ երկրի մի երգում, բայց մեր ճակատագիրը կապված է անհայտ ուժեղի հետ։ Օթե մարդ մի բան ունի անեղիք, որեմն նա պետք է այն անի, ինչքան էլ օրերը առագ գան և անցնեն...

— Այդ ճշմարտապես այդպես է, — բացականչեց ուսուրի — Ճիշտ մտածում... ինչպե՞ս ասացիք... Օրերը... Ահ, թողնենք օրերը և խռովնեք գիշերների մասին... Ասացեք, նազարետ, առացնք ամենայն անկեղծությամբ, կարողանո՞ւմ եք գիշերները քննել...

Հարցրեց և սարսափով լցված աշքերը հառեց Հերցանի վրա։

— Ե՞ս, այս, հենց որ աշքերս փակում եմ, քննում եմ։

— Դուք բախտավոր մարդ եք...

Գլուխը զցեց կրծքի վրա, մտածնց և զախուճ, տանջանեցով լցված աշքերը լայն բանալով շարունակեց։

— Ես չեմ կարողանում քնել... Հավատո՞ւմ եք. ու մի սոսկալի տանջանք է... մի սոսկալի տանջանք... Աշխաշ չի օգնում, ո՛չ դեղերը, ո՛չ խմիչքը ժամերով երևակայական գաղտներից անցնող ներմակ ոշխարներ եմ հաշվում, աղոթքներ փափում, Կոհլովի առակներ արտասանում... ոչինչ չի օգնում։ Հազիվ պլուխա ծանրանում է, Հազիվ սկսում եմ հորանցել՝ անմիջապես ներս է մտնում նաև։

— Ո՞վ։

— Չեմ իմանում... Նա... Դուք, նազարետ, պիտի առեք, որ Ֆեռդոր Պանտելենիչը այս գիշեր մի քիչ շատ է խմել. Նա լիուտում է, անհավատալի բաներ է պատմում... Չէ, նավազետ, չէ, ինչ պատմում եմ՝ ամենաճշմարիտ ճշմարտություն է և դուք առաջին մարդն եք, որին այդ մասին պատմում եմ։ Բնակարանում մեն-մենակ եմ։ Իմ ընտանիքը մնացել է Ռուսաստանում։ Կինս գնացնել էր Մոսկվա զավաթներին տեսնելու համար և դեպքերը վրա գալով նա մնաց այնունի փակված։ Բոլորովին մենակ եմ։ Քնում եմ մի սենյակում, որը պատշտամբ շունի փողոցի վրա։ Պառկելուց առաջ դռները կողպում եմ, պատռհանները և փեղերը ծածկում, ապա մտնում եմ ննջասենյակ, կողպում եմ դռները և պատռհանները, բոլորովին ապահով լինելու համար դռան առաջ սեղան եմ քաշում, վրան աթոռներ դարսում... Երբեք ոչինչ չեմ լսում, այնուամենայնիվ, նա այնտեղ է։

— Ո՞վ է, ո՞վ է այնտեղ...

— Ես ձեզ տասցի, չեմ խմանում։ Տարօրինակ մի էակ, որին առաջ երբեք, ոչ մի առեղ չեմ հանդիպել։ Կարճ, լուս, զբաղկուտ, բամբասով Յանեսմ է ներս, անկ ձեռքով արագ և ճարպիկ շարժումով մի ծխախոտ է ոլորում, տանում կացնում է վարի շրթումքին և թողնում այնանց վառերա։ Ապա, փոքրիկ, շտապ-շտապ քայլերով շրջում է սենյակի շարս կողմը, դունչը ամեն տեղ խոթում, ուշադրությամբ ամեն ինչ զննում, քննում, մի առարկայից անցնում մյուսին, բաց անում զըրքերը, առանց կարողալու փակում, կանգ առնում նկարների առաջ, թեթև մի նայվածք պցում և անցնում։ Վերադառնալով սենյակի մյուս ծայրը, նորից շտապ-շտապ, կարծես մի բան է մոռացել, շրջում է, նայում, զննում... Դուք չեք կարող պատկերացնել ինչպիսի սարսափ է ապրում իմ վրա... Անրվանկան ասես, ուրվական չե, սատանա ասես, Մեֆիտոնիք չե և ասերացն... Մի փոքրիկ մարդ է, կը որ, դեղին պղոփիկ մարտարով... Թառած փոր անի, լեցուն այսանք... Անձեւի շուտ, նստակյաց կյանք վարող շինովնիկի է նման։ Այս, բայ տասցի... շինովնիկի Ամենից ավելի դժնդակ տպավորություն են թողնում նրա ոտքերը... Կանացի, փոքրիկ ոտքեր, տձեւ, այլանդակ և սոսկալի թեթև ու արագ... Մի ուրիշ ահավոր բան. երբեք ինձ չի նայում... Մնում եմ պառկած անկողնիս մեջ, աշքերս լայն բացված, շոնչս կտրված, շարժումներս կաթվածահար... Ինձանով չի հետաքրքրվում, — չե, նրա համար ես գոյաթյուն շտանեմ... Զկամ, բոլորովին չկամ։ Բայց հասկացեք այս... Ճիշտ նա դննում է սեղանի միտք որոված փոքրիկ առարկաները՝ իոզանակ, հացեղք, գրիշ, թանաքաման... Ճիշտ նա, ձեռքերը մեշքի վրա կապած, շփոռոված ծխախոտոր վարի շրթումքին կացրած, պլուխը երկարած, մի վայրույթն իտնգ է ոտեղում և անցնում, ասրա նորից կանգ առնում և նորից անցնում... Երասեներիս մեջ արյունը տառշում է, սիրոս բարախում է աճերան տափակն, որ լառում եմ նրա ձայնը, մազերս վիր ևն տնկվում և նակտիս վրա առուն քրտինքի կաթիլներ են գոյանում, որովհետեւ... որովհետեւ ես պցում եմ, ես պարզ պցում եմ, որ նրա աշքերը թեև նայում են ուրիշ տեղ, իրականում խուզաթկում են իմ հոգին... Ասում եմ ձեզ, որանք ահավաք բաներ են, որ բառերով չի կարելի նկարագրել... Դրա համար էլ... չեմ ուղում տուն վերադառնալ, չեմ ուղում...

— Այ քեզ պատռեցչինա, — ճշածեց Հերյանը: — Մարդը մարդ չի լինի, եթե սեփական սատանան չունի:

Ֆեռդոր Պանտելենիշը զլուխը կախած սպասում էր, թե ինչ կասի Հերյանը:

— Այն, ինչ պատմում եք, սիրելի բարեկամ, շատ տարօրինակ է, —

ասաց Հերյանը: — Ինձ էլ պատահել է երբեմն ուղղակի շշմեցուցիւ երազներ տեսնել (մտաքերեց Հայաստանի ճանապարհին տեսած երազը): Պետք չէ տպավորվել: Մենք ամենքս, դեպքերի բերումով, հիվանդագին վիճակի հնք հասել... մեր զղերը սարսում են փոքրագույն գրգիռներից... Կարևոր, Ֆեոդոր Պանտելեևիչ, կյանքում մի դեկավար գաղափար ունենալն է... Պետք չէ ապրել կրավորական կերպով, այլ զործել, իրազործել, կառուցել... Միայն այդ կարող է փրկել մեզ...

— Գործե՞լ, նավապետ, գործե՞լ, այսպիսի անիշխանական դրության մեջ... Կառուցե՞լ, առում եք... Զե՞ք տեսնում, որ ամեն ինչ քանզըլում է, ոչնչանում, փոշիի վերածվում... Ես ամբողջ կյանքս աշխատել եմ, տքնել, շարշարվել որոշ դիրքի հասնելու համար... Իսկ հիմա, տեսեք...

Բազուկները երկարեց դեպի դահլիճը: Ապա, ամբողջ մարմնով դողալով, երեսը տակնուվրա եղած, աշքերը դուրս պրժած, նա բոռնցքներով խփեց սեղանին, ստքի կանգնեց և զղային ու ծիծաղելի ձայնով գոռաց: — Կեցցե՛ Ռուսաստանը, կեցցե՛ ցարը...

Ամենքը նայեցին նրան:

— Այո, կեցցե՛, կեցցե՛, կեցցե՛...

— Լոռիթյո՞ւն, լոռիթյո՞ւն...

— Դո՛ւրս, դո՛ւրս...

Ահազին աղմուկ բարձրացավ:

Մոտի սեղանի շուրջը նստած աջարացիները արհամարհանքով ծիծաղում էին: Երկու վրացիներ ոտքի կանգնեցին և իրենց շերքեզկայի թիւները ծալելով վազեցին կառավարյի վրա: Հերյանը վեր թռավ, իր մարմնով ոռւսին ծածկեց և բոռնցքները սեղմած սպասեց: Այդ վայրկյանին սրահի խորքից դուրս նետվեց սմոկինգ հագած, նիհար, շոր մի անձնավորություն և քաղաքավարական շափառանցված ձևերով խնդրեց միջադեպին վերջ տալ: Ծաշարանի տերն էր: Երաժշտախումբը մի աղմուկից քայլերդ նվազեց և ամենքը վերադարձան իրենց տեղը:

Քիչ նստելուց հետո Հերյանը հաշիվը վճարեց և սեղանակցին առաջարկեց միասին դուրս գալ անախորժ դեպքերից խուսափելու համար:

Դուրս եկան: Քայլեցին դանդաղ և մտածկուտ քայլերով, առանց խոսելու:

Ֆեոդոր Պանտելեևիչը քարշ էր դալիս ընկճված, կարծես ուսերի վրա մի ահազին բնու էր կրում:

Կանգնում էր, ցուրտ առած ձիու նման հազում, քայլում, նորից հազում:

Երբ հասան փողոցի այն անկյունը, որ գտնվում էր նրա քնա-

կարանը, նա սկսեց անհանգստանալու Անդադար շտկում էր փողկապը Ռոկոտ և Հաստ մատներով բաց էր անում մաշված ծայրերը, Հանգույցի ձեռվ ոլորում, ջղային շարժումով վեր քաշում, նորից բաց անում, նորից կապում:

Այդ տեղ բավական երկար ժամանակ:

Երբ վերջացրեց, վճռական որոշում կայացնելու ձեռվ Հանկարծ փայտացավ, զինվորական լարված դիրք ստացավ, ձեռքերը մեկնեց Հերյանին, մի քանի անգամ ուժեղ կերպով թոթվեց... ապա մոտեցավ տան մուտքի դռանը, կանգնեց և սկսեց բարձրածայն Հեկեկալ:

Հերյանը վազեց դեպի նրան:

— Նու, նու... Ֆեռդոր Պանտելեևիչ, ասացեք, ի՞նչ պատահեց... Ֆեռդոր Պանտելեևիչ, ախր, չի կարելի էղպես... Նու, նու...

Հասուն այդ մարդու լացը ճնշիչ էր և վհատեցուցիչ:

— Ֆեռդոր Պանտելեևիչ, խնդրում եմ... Ախր, էղպես, նու, նու...

Հեռվից լսվում էր ափին զարնվող ալիքների ձայն: Ծխնելույղների ետև կապույտ աստղեր էին երևում:

Ֆեռդոր Պանտելեևիչը, վերջապես, Հանգստացավ: Կանգնեց պատի առաջ, միզեց և արագ քայլերով մտավ ներս:

Հերյանը քուն շուներ:

Օրվա ընթացքին այնքան բաներ էին պատահել: Հիմա, նրա մտքի մեջ ամեն ինչ սկսել էր խառնվել: Անշուշտ, ձեռք էր բերել որոշ հաշողություն, սակայն շատ կետեր մնացել էին մութ:

Դժբախտությունը նրանում էր, որ ստիպված էր զործ ունենալ անհավասարակշռված մի մարդու հետ: Ի՞նչ էր անցնում այդ Ֆեռդոր Պանտելեևիչի սրտում: Վիշտ, վհատություն, ընածին տկարություն՝ ծածկված իւենթության քողերով:

Մի մարդ, որի հետեւ բազմաթիվ ուրվականներ են քայլում: Ինչպես մեր ամենքի հետեւց:

Մտածելով քայլեց դեպի ծովափը:

Քամու մի լայն ալիք երեսին կպավ և իրեն զգաց թարմացած Շապկան քաշեց մինչև ականջները, կուրծքը դուրս հանեց և աշխայժմ քայլերն ուղղեց դեպի քարափ:

Վերջ ի վերջո, անհատական դրամաները, արցոնքները, չղակրղռությունները պետք էին նրան սնաւարեր թողնել: Ինքը խոմ հիվանդապահ չէր, ոչ էլ դյուրազգաց հոգեբան: Եկել էր պարզ, որոշ, դրական գործով: Պետք էր հաղթահարել բոլոր դժվարությունները և ձեռք բերել նավը:

Նավը, նավը:

Մարդը խմել էր և լաց էր լինում, զիշերները չէր քնում, վատ երազներ էր տեսնում։ Մեծ քան։ Մտածել, թե ի՞նչ է անցնում օրեանի փողոցներում, լիռների կողերին, առկնուվրա եղած դաշտերում։

Նույնիսկ այդ, նույնիսկ այդ սև ողբերգությունը պետք չէ թուլացնի նրա կամքը։ Թող ամեն մեկը անի այն, ինչ կարող է անել և լինի այն, ինչ լինելու է։

Եվ լինի, ինչ լինելու է...»

Անհանգիստ կոհակները մաքակում էին զիշերը և շառաչելով ետքաշվում։ Նրանց ետեից վազելով զալիս էին ուրիշ կոհակներ, ապա ուրիշներ... կարծես դատապարտված էին երբեք կանգ շառնող տաժանակիր աշխատանքի։

Իսկ ծովը, սարսոռղ անէության նման փոված, աստղերով լցված, մի փոքրիկ կտոր լուսին օրորող, մեծ և խավար շնչառություն էր, զիշերով լցված աշխարհի առաջ։

Ահ, լինի, ինչ լինելու է...»

Կանգ առավ, նայեց։ Զեռքը տարավ ճակատին և նորից ուշադրությամբ նայեց։

Հեռուն մի նով էր կապված։

Քայլեց ծովի մեջ երկարող քարափով։ Գիտեր, անգուշություն էր զիշներով այդ վայրերում քայլելը։ Գիշերները բնակված էին կասկածելի և հուսահատ անձնավորություններով։ Մարդ էին սպանում տասը կոպեկի համար։ Օր չէր անցնում, ար նավահանգստի տարրեր վայրերում դաշունահարված դիակներ չգտնեին։

Առբճանակը հանեց և շարանակեց քայլելու

Նավը։

Որքան առաջանում էր, այնքան քամին սաստկանում էր։ Նրա զեմ կողեւած օնտեսանելի ձեռքեր նրան հրում էին ետ։ Մեկ ուսը առաջ տնկեց, դլուխը վար ծոեց և խոյի նման եղջյուրելով շարունակեց ճանապարհը։

Ահա պինդ պարաններով կապված տասնյակ առագաստանավեր ծփծփակով օրորվում էին, մեկը մյուսին բախվում և կայմերի ժայրերով աջ ու ձախ ճռճելով մղկտում։

Ահա խաքիսի նետած ուրիշ նավեր։ Մեծ, պղտիկ։ Կորած, մենակ, տխուր։ Կարծես խոր վշաերով տանջվող էակներ էին։

Որքան մոտենում էր քարափի ժայրին, այնքան քամին սաստկանում էր։ Պետք էր մագլցել կոհակներով լվացվող կողմի քարերի վրա հեռուն օրորվող «Ալբատրոսը» տեսնելու համար։ Սահուն էին և վտանգավոր։ Մագլցեց, թրջվեց, նստեց։

«Ալբատրոսը»։ Պարզ սեհանում էր նավի դիմաստովերը։

Շատ բարձր չէր, բայց երկար էր և սլացիկ։ Քիթը՝ ճերմակ թռչունի երկու թևերի միացրած ծայրերի նման։ Գեղեցիկ, վայելուշ, քիչ կանացի։ Անգլիացի շեն այն աղջիկների նման, որոնք լոնդոնի փողոցներում պատեցնում են իրենց պարզ շքեղությունը և աննյութականությունը։

Այդ մտածեց և հեշտանքի մի ալիք անցավ նրա մարմնի միջից։ Նավի մոտությունը զգաց սիրո անուշ ցավի նման։

Հերյանի աշքերի առաջ «Ալբատրոսի» կողքին մարմնավորվեց Գաշենկայի սիրելի կերպարը, այն լավ ուստա աղջկա, որին նա սնցյալում սիրել էր։ Մի քանի անգամ նա անցել էր Գաշենկայի տան մոտով, սովորել, նրա սրտում ծաղկող նոր սերը, Զվարթի սերը…

Հիմա, նորից Հերյանը ալեկոծվում էր նույն ներքին պայքարով։ «Ալբատրոս» նրան քաշում էր դեպի Դաշենկան… իսկ Սևանը, Զվարթը…

Նա երկար նայեց…

Կայացրել էր արդեն վճիռը, Պիտի ընդմիշտ մոռանալ Դաշենկային… Զվարթը սպասում էր…

«Ալբատրոս» պիտի նավարկեր Սևանի ջրերում…

«Ալբատրոս» Սևանի վրաւ Ահա Ելենովկայից հեռանում է, ահա անցնում է կղզու մոտից, ահա ճեղքում է ջրի կապույտ հոյելին և ուրախ սուլում…

Խոսեց նավի հետ, փաղաքական բառեր ասաց։

Վեր մագլցեց, Մեջքը քամուն տվեց և սուլելով վերադարձավ։

Հեռուն, պարապի մեջ փարոսը անդադար բացխափում էր կապույտ ազքերը։

Ճուռին էր։

2

Հերյանը ճանաշում էր Թիֆլիսը, Կովկասյան փոխարքայության վարչական կենտրոնը։ Հեռավոր ճամփորդությունից վերադարձին, մինչ նավը բենավորում էին, նա մի քանի ընկերների հետ գնում էր այնտեղ ազելորդ փողերը ծախսելու և զվարճանալու համար։

Այնքան էլ հեռու չէին այդ ժամանակները…

Լավ հիշում էր մինչև լույս անցկացրած գիշերները Քուռ գետի վրա կախված կապելաներում, խորովածի և գինիների հոտով լցված նկողային պանդոկներում, ուր կես-խավար լուսավորության տակ կյանքը մագլցում էր շերմաշափի բոլոր աստիճանները, թասը զրմա-

լով կը կացնում էր մետաղի իր լեզուն, երգը հնչում էր ուրախ և փի-
լիսոփայաբար մելամաղձուտ։ Գինին հոսում էր, երիտասարդ աղջիկ-
ները պարում էին գեղեցիկ բազուկները օդում կախած և իրենց սև ու
մեծ աշքերի բոցը սրտերին բաժանելով։

Այն օրերին, Թիֆլիսը կովկասյան ժողովուրդների մշտնշենական
արձակուրդով ապրող խավի հավաքատեղին էր Զվարթ, պաշտոնական,
անհոգ։

Սնկուրված, զարդարված, թեթև

Մեծ պողոտայի վրա ցցված փոխարքայի պալատը, բազմաթիվ և
բազմատեսակ զինվորականները, դղրդալից երաժշտության ընկերակ-
ցությունով տեղի ունեցող զորահանդեսները, շքեղ և կոսրատվող կա-
նայք և անգործ մի հասարակություն, որ առավոտից մինչև ուշ գիշեր
ման էր գալիս առանց նպատակի, առանց մտահոգության։

Էռքո ձկի, Կախետի զինու և ղողինաղի Թիֆլիսը։

Սոլոլակ կոչված ամենագեղեցիկ քաղաքամասը լիքն էր լավ ցեղի
ձիերով լծված փայլփլուն կառքերով, որոնց միջից շքեղ, նվազուն մեծ
աշքերով կանայք շանթահարող նայվածքներ էին տարածում և ան-
ցորդների սրտերի վրա մի քիչ երազանք սփռելուց հետո սրբնթաց
անցնում։

Կյանքը թավալ էր գալիս անձայն սրինգների եղանակով կշռակա-
նացած։

Առատ, հեշտ

Հաճախորդներով լցված անուշեղենների խանութները անկարելի
մեծությունով կարկանդակներ և շաքարեղենի կույտեր էին ցուցադրում։
Խանութների առաջ՝ մայթերի վրա կտավեղենի և թափիշների բլրակներ
էին դիզված։ Նրանց շուրջը բոլորված կանանց խմբեր նուրբ և գեր-
զգայուն մատներով շոշափում էին մետաքսները և հեշտանքով նայում
գույնզգույն կերպառները։ Ճմլվող հյուսվածեղենի այդ շրշյունը՝ միա-
ցած ամեն կողմից բուրսդ անուշահոտություններին՝ նման էր վարդե-
նիների վրայից կախած զինով զեփյունի։

Ահա գնում էր՝ գունավոր մետաքսե շաղրայի մեջ փաթաթված, ոս-
կիներով բանված ծայրերով շրջազգեստի մեջ սարսող, մի թուրք կին։
Կարծես մեղուների փեթակ էր անցնում։ Կամ, ահա կանգնագեղ և ճկուն
մի շերքեղուհի վիթի աշքերով և այծի քայլերով, և կամ փոքրիկ զլուխը
օրորելով սահող մի պարսկուհի, կոլոր և երաժշտական։

Քաղաքի ներքեմի մասը հասնելու համար պետք էր անցնել նեղ-
լիկ, ծուռումուռ փողոցներով։ Վաղը, հրապարակը՝ Մեյդանը, ինչպես
ասում էին անդացիները, աշքերի առաջ բաց էր անում միամիտ ձեռքով

նախշված պարսկական ձեռադրի մի էց Շույլ նատած, հաստ շրթումք-ներով, զլուխները վեր բարձրացրած ուղանքությունը Կարծես արև էին որոշում։ Զորացած ճյուղերի ծայրերը քաշքշող, բռնժամանակու այժերու Կկուղ արած, երազկոտ աշքերով և դանդաղ շարժումներով երկար շիբուխներ ծխող արևելցիներ։

Սծմբի, չորացած խաղողի և աղբհարդի ուժգին հոտ։ Աղքատ և անտարբեր շներ։ Քանդված աշքերով ու դուզդողուն ձեռքերով մուրացկաններ։ Ասիսն էր։ Իսկ վերը՝ Եվրոպան։ Եռա հայկիների մեջ արտացոլված Եվրոպան։

Երևանյան հրապարակը կարմիր ներկված քաղաքապետության շենքով։ Քաղաքի կենտրոնական փողոցը, երկրի հպարտությունը՝ Գալազինսկի պրոսպեկտը։ Այս պողոտայի վրա, Կովկասի բոլոր աղղերը, ցեղերը, տոհմերը, կիրակնօրյա իրենց գչեստները հաղած, մեկ մեկի էին հանդիպում։ Գալիս էին արձակուրդով, զվարճության, արկածի և ցուցամոլության համար։

Թիֆլիսը ապրում էր ի հաշիվ աշխատող, արտադրող գավառների թանկ գնով ծախում էր իր անհոգությունը, իր պարը, իր գինիները, իր աղջիկները։

Գավառային խոլ բնկած քաղաքներում նրա մասին խոսում էին չափազանցված բառերով, թուքը կոլ տալով, կովքը հառաջող ձայնանիշների վրա թրթռացնելով։

Իրականության մեջ, Թիֆլիսը կես եվրոպական, կես ասիական համեստ քաղաք էր։ Կղմինդրավոր տանիքների կուտակումներ՝ փոքր բլուրների վրա պառկած, որոնց տեղացիները չափազանցելով լեռ էին անվանում։ Մի քանի շքեղ փողոցներ։ Կենարանում, ուր քաղաքի երակները ուռչում էին, խառն և անորոշ ոճերով շինված մի քանի մեծ շնչքեր։ Թիֆլիսը համակրկի, քաշող և կերպիսումի քաղաք էր։

Հերյանը քաղաք էր հաւել նախընթաց օրը։ Վրացական իշխանություններին դիմել էր, որպեսզի նրանք վերջ տային պաշտոնյաների կամայականություններին և նավը տեղափոխելու գործում հարուցած ավելորդ դժվարություններին։ Այլևս ամեն ինչ տարբեր աշքերով էր տեսնում։

Դա է՞ր Թիֆլիսը…

Նա հոգիած, մտահոգ, անհանգիստ քայլում էր գատարկ փողոցներում, սպասելով, որ նախարարությունների գրասենյակները բացվեն։ Առավոտված ժամը ինն անցել էր, իսկ քաղաքը դեռ արթնացած չէր։ Խանութները և սրճարանները փակ էին։ Պարապ անկյուններում կանգնած կառքերի նիշար ծիերը սմբակները իւփում էին քարերին և մեջքի

մորթը գողղղացնում։ Ոստիկանները մըսելով վեր վար էին գնում,
Ցուրտ էր։

— Կարծես, — մտածում էր Հերյանը, — ամբողջ զիշեր տևող դիմակահանդեսին հաչորդող դատարկված առավոտ լինի։

Ցավում էր, որ եկել է։ Ավելի լավ էր տեղական իշխանությունների հետ մի կերպ համաձայնության գալ։ Ամենադժվարը արված էր։ Նավը բարձված էր ապրանքատար վագոնների վրա և արդեն մեկնած կլիներ, եթե փոքրիկ, շար մարդիկ դժվարություններ չհանեին։ Ամեն կողմից կաշառք էին ուղում։ Ունեցած բոլոր դրամները բաժանել էր։ Ունեցած շունեցածը ծախել էր և այդ մարդկանց տվել։ Զէ, որքան տալիս էր, այնքան ավելի էին ուղում։

Քաղաքի կյանքը սկսվեց տարօրինակ կերպով։

Քաղաքապետության շենքից բազմաթիվ դինվորներ և ոստիկաններ դուրս գալով խմբերի բաժանվեցին և բռնեցին զիսավոր փողոցների անկյունները։

Հերյանը կանգնեց և դարձանքով նայեց։

Նախընթաց օրը, կայարանում նկատել էր նույն երկույթը։ Բոլոր դոների առաջ ոստիկանների հոծ խմբեր էին կանգնած։ Անցագիր էին հարցնում, ուսւներին և հայերին հարցաքննում, խուզարկում։

Ինչպես ամեն բան մոռացվում, փոխվում է, — մտածեց Հերյանը։ Երբ օրերի վրայից փոթորիկ է քայլում, ալեկոծված ծովի սպառնացող ալիքները դուրս են բերում աննշան և փոքրիկ մարդկանց։ Նրանցից ստեղծվում են այդպես անվանված զեկավարներ։ Մոռացվում են բոլոր այն արժեքները, որոնց համար տարիներով պայքարել են և երգել։ Ռւդիմում են նույն բռնապետական միջոցներին, որոնց լծի տակ իրենք իսկ ճնշվել են։ Խոսում են ընկերվարության, հավասարության, արդարության մասին։ Երբ նրանց քերթես, մորթի տակից դուրս կցցվի շարացած և նախանձու ազգայնամոլը։ Ոստիկանություն, լրտեսություն, խուզարկումներ, ձերբակալություններ, բանու, աքսոր։

Այդ էր հիմա թիֆլիսը...

Ահավասիկ, վերջապես մարդիկ։

Առանց շտապելու, մի քանի քնոտ խանութպաններ բաց են անում իրենց խանութների դռները։

Բացվում է նաև երկնքի մի կտորը։ Բացվում է, մի քանի պատռհանների վրա շողշողում, ապա անմիջապես գոցվում և մտնում ամպերի ետեւ...

Գորշ է և ցուրտ:

Այս էր այդ «Մի բաժակ թեյլ», որտեղ պիտի հանդիպեր ծանոթ-ներին:

Քայլեց, հարցրեց, զոտավ...

Կանգնեց դռան առաջ և զարժացած նայեց: Ռստիկանների մի խումբ շրջապատում էր անցորդներին և խուզարկում նրանց: Մաքոր հագնված, տարիքավոր, ակնոցավոր մի մարդ զայրացած բողոքեց: Ռստիկաններից մեկը՝ կծկված դեմքով և երկայն բազուկներով, մոտեցավ նրան, հայնոյեց, զոռաց և ապտակեց: Ակնոցները փշրվեցին, կլոր գլխարկը վայր ընկավ և գունատված այտերից արյուն կաթեց:

Հերյանը զայրացավ: Գույնը նետեց և սկսեց կրծոտել շրթումքները: Մարդուն նախատելով տարան:

— Վայրենություն է, — ասաց Հերյանի մոտ կանգնած մարդը զղվանքով:

— Չեմ հասկանում, ի՞նչ են ուզում դրանից, — հետաքրքրվեց Հերյանը:

— Ի՞նչ են ուզում... Պատճառ են վինտրում նրա ինչքերը յուրացնելու համար: Աւզարկում են զավառ իբրև թշնամի և նրա բացակայությամբ կկողովտեն նրա ունեցած շունեցածը... Այդ է մենշեիկների կառավարելու ձեր:

Հերյանը մտավ ներս:

Գեղեցիկ և մաքոր մի սրճարան: Շառայում էին լավ ընտանիքի աղջիկներ և տիկիններ բարեգործության նպատակով: Շատ մարդ չկար: Սակայն, մինչև որ ապսպրված թեյլ և կարկանդակները բերեցին, սրճարանը լցվեց: Կարծիս նույն ժամին ամենքն էլ ժամագրություն էին տվել միմյանց:

Հետաքրքրված նայեց:

Անմիջապես հասկացավ, որ Հաճախորդների մեջ մասը Ռուսաւտանից փախառական մտավորականներ և արվեստագետներ էին: Այդ երեսում էր նրանց դիմագծերից և շարժուձերից: Դեղնած, նիշար դեմքեր, շվարած նայվածքներ: Թափթփված երկար մազեր, բարձր ճակատներ, թուլացած ձաշներ և ամենատարօրինակ զգեստներ: Այդ մի քիչ երգիծաբանական և սակայն զութ աղղող տիպարները անդադար խոսում և վիճում էին: Ամենքն էլ ծանոթներ էին: Մենակ էր միայն Հերյանը: Մենակ, տիսուր, ընկենված: Դուն առաջ պատահած վայրենությունը դեռ շարունակում էր մնշել նրան:

— Կարելի՞ է, օրիորդ, մի բաժակ թեյլ ևս խնդրել:

— Իշարկե...

Գեղեցիկ, հնչում, կրծքից բարձրացող ձայն ուներ մատուցող աղջիկը։ Հերյանը այդ ձայնը սիրեց և քիչ հանգստացավ։

Հաճելի միջավայր էր Ավելի ընդունելության սալոնի էր նմանում, քան սրճարանի։ Կրակների միջից անցած, բղկտված փախուտական այդ մտավորականները աշխատում էին պահել կյանքի արտաքին ձևականությունները, շափազանցված քաղաքավորական ձևերը, կանացի ձեռք համբուրելը, նըրազին անուշությունները, որոնք հատկանշական էին նախահեղափոխական շրջանի հասարակությանը։

Հիշեց դեպի գիլյոտին տանող կառքերի վրա բազմած ֆրանսիական ազնվականների քաղաքավարական ձևերը— թույլ տվեց, մարկիզուհի, ձեր ձեռքը համբուրել...— Ահ, սիրելի կոմս, թողեք որ հանեմ ձեռնոցս...

Նույնը մատուցող կանայք։ Կարծես, հատուկ ճրավիրված հյուրեր էին ընդունում իրենց տան մեջ։ Սահում էին սրահի մի ծայրից մյուսը, ժայռագոտություններ սփռելով, զգեստների շխշխացող մետաքսները, լայն բացված դողդողուն կրծքերը և ինամված ճերմակ ձեռքերը ցուցադրելով։

Նա բնազդաբար նայեց իր ձեռքերին և թաքցրեց։ Հետո, անմիջապես գույս հանեց և դրեց սեղանի վրաւ Ինչո՞ւ ամոթ զգալ, աշխատած ձեռքեր էին։ Վերջին շաբաթները նա այդ ձեռքերով, այդ հասու, ուժեղ ձեռքերով մաքրել, յուղել, փայլեցրել էր նավի մեքենաները, ներկել էր կամրջակները, սրբել, կատարյալ վիճակի էր հասցրել ամեն ինչ ինչո՞ւ ամոթ զգալ...

— Տո, ի՞նչ ես բունցքներդ խաղացնում սեղանի վրա... Կովի՞ ևս պատրաստվում, ի՞նչ է...

Պերոնյանն էր։

— Թո արե, այնպիս ես նայում, առես պիտի հարձակվես ոյս խեղճ, կափկասուն աղջիկների վրա... դե լա՛վ, լա՛վ, ոչ մի բացատրություն, ծանոթացիր բարեկամներիս հնա... Հայկ Շուշան՝ փեշակով նկարիչ... Կարա՞ ֆռատուրիստ բանաստեղծ... Սովորանյան՝ գրականագետ... Մի խոսքով, տեսնում ես... բոլոր մուսաները...»

— Եատ, շատ ուրախ եմ... Տնաշեն, չէի սպասում քեզ այսուղ տեսնել... Նստեք, խնդրում եմ, նստեք...»

— Քեզ ներկայացնելու կարիք շունեմ,— ասաց Պերոնյանը, երբ ամենը նստեցին։ — Քո մասին արդեն գիտեն, իսպաել ենք... Սեսնի աղմիրալը... հայտնի ճարդ ես...

— Ինչպե՞ս չեմ...— բացականչեց Կարան,— ձեր մասին շատ լավ

բաներ ենք լսել... ձեր ֆուտուրիստական ոգին, ձեր հանդուպն ձեռնարկը ներկա պայմաններում...

— Հավ, լավ, շատ մի՛ գովիր,— նրա խոսքը կտրեց Պերոնյանը:

— Եատ մի՛ գովիր, համեստ մարդ է, մեկ էլ տեսար վեր կացավ գնաց... Դու ինչպէ՞ս ես ընկել այստեղ, քեզ երևանում էինք սպասում...

— Երկար պատմություն է: Էլ զըխիս ինչեր ասես չեն բերում...

— Այսինքն...

— Պարզապես դժվարությունների եմ հանդիպել: Գիտե՞ս, որ նավը գնել եմ և նույնիսկ բարձել եմ վագոնների վրա:

— Այդ մասին խոսում էին Երևանում:

— Երևանո՞ւմ,— զարմացով Հերյանը:— Ո՞նց են իմացել:

— Ամեն բան իմանում են: Եվ ուրե՞մն...

— Ուրեմն, սկսեցին խոշընդոտներ հանել երկաթուղարքն պաշտոնաները: Ամեն բան անում են, որպեսզի նավը տեղից չշարժվի: Եկել եմ գրա համար: Մտադիր եմ դիմումներ անել: Սակայն, արդեն հուսախարվեցի...

Պատմեց այն, ինչ տեսել էր սրճարանի առաջ:

— Զեմ ուզում գործ ունենալ այդ կարգի մարդկանց հետ: Ամենքը լուեցին:

— Սոսկալին այն է,— տիսուր շեշտով ասաց Հայկ Շուշանը,— սոսկալին այն է, որ մարդիկ այդքան հեշտ կերպով հրաժարվում են իրենց մտքի պսակներից: Այն, ինչ, զեռ երեկ, ամենքի համար հոգիները լուսավորող անվիճելի իդեստկանություն էին, այսօր խավար են, չպոյտություն: Երկրաշարժարքն ցնցում, ընկերացին տակնուվրայություն... աղետ, և ամեն ինչ թափալզոր խորասուղվում է վայրենության մեջ: Մարդը վերադառնում է կենդանական բնագոներին և դառնում է զայլ:

— Այդ ապացուցում է, որ,— միջամտեց միշտ հականառելու պատրաստ Կարան, — այն հին արժեքները, որոնց մասին խոսում ես, շեն համապատասխանում իրական կյանքի պահանջներին:

— Եվ այդպես ամեն ինչ կարող ենք արդարացնել...

— Զեմ արդարացնում, բայց տեղի ունեցող փոփոխություններից էլ չեմ վախենում: Կյանքը փոփոխվելով նորանոր պահանջներ է դնում մեր առաջ և մենք պետք է ի վիճակի լինենք պատասխանել այդ պահանջներին: Կարենալ փոխվել, կարենալ հնարել, կարենալ դարբնել նոր զենքեր... Ահա:

— Բայց, սիրելիս, դու բոլորովին ուրիշ բանի մասին ես խոսում...

Հայկ Շուշանը ակնոցների հետեւից նայեց Կարային հեգնական ժպիտով: Նա Կարային չէր կարողանում տանել: Ո՞վ էր նա: Նմանու-

թյան մի նմանությունը։ Եվրոպայում ժագել էր ֆուտուրիզմ անվանած գրական մի շարժում։ Արոշ ոռա արվեստագետներ այդ նմանությամբ ստեղծել էին մի նոր սեփական շարժում արտահայտելու համար իրենց անհանգստացած խենթությունը... Ներկում էին իրենց քթի ժայռերը, ստեղծինի պատճեններ էին հագնում, կաղամբի շքանշաններ էին կախում։ Կատաղեցնում էին բուրժուաներին և հմայում հիստերիկ աղջիկներին։ Կարան երդվում էր նրանց անունով։ Երկար, զունավոր շապիկներ էր հագնում, աֆղան գլխարկ, բարձր կոշիկներ և իրեն համարում էր նոր կյանք հայտարարող առաքյալ։ Իսկ առաքյաները միշտ էլ մի քիչ ծիծաղելի են։

— Դու բոլորովին ուրիշ բանի մասին ես խոսում, — կրկնեց Շուշանը։ — Այն, ինչ այսօր տեսնում և քննադատում եք՝ նորը չէ, այլ հին է, շատ հին դիմակների ծամածություններ... Պատմության խորքից դուքս ցցվող խրավիլակներ...

— Մոռանում ես, որ փոթորկի մեջ ենք։ Երբ երկիրը ցնցվում է, մարդիկ կորցնում են իրենց գլուխությունով։ Վազում են այնտեղ, որ կարիք չկա վազելու, անում են այն, ինչ բնականոն ծամանակ ծիծաղելի պիտի բվար։

— Այդ անկասկած այդպես է...»

Սրահը գնալով լցվում էր նոր բաղմությունով։ Նոր եկածները սեղմվում էին խճողված սեղանների շուրջը, մեծ խմբեր կազմում, անցքերը փակում։

Սուխ, աղմուկ։

Հերյանը ուշադրությամբ դիտում էր։

— Զարմանալի տեսարան է, — ասաց նա։ — Երկում է, որ այս մարդկանց գլխից վտանգ է անցել։ Եվարած նայվածքներ, կծկված բերաններ։

— Ռուսաստանը անցնում է մի հսկայական մաղի միջից, ծանր հատիկները մնում են, մնացածը հանձնվում է քամուն...»

— Փախստականներ...»

— Եթե լավ մտածենք, — բացականշեց Սուլթանյանը, — փախչելը նվաստություն է։ Մարդ երբեք շպետք է լքել հայրենիքը, նույնիսկ եթե կյանքի վտանգ կա։ Գաղթականը, վերջ ի վերջո, կես մարդ է...»

— Փախել են ճնշումներից, զրկանքներից, սովից։

— Ճիշտ այդ. վախիւնում են զրկանքից։ Աակայն, տեսեք, նրանք արդեն ևմանվում են քամուց քշված մեռների։ Եվ շեմ հասկանում մի բան, եթե ժողովուրդը շարշարվում է, ինչո՞ւ արվեստագետները պիտի խուսափեն շարշարանքից։

— Միանգամայն համաձայն եմ, — տօսց Կարան, — միանգամայն համաձայն եմ, պիտի քաջություն ունենալ իրականությունն ընդունել այնպես, ինչպես զալիս է, և այդ իրականությունը ինչքան դժնղակ լինի... պետք է արվեստի վերածել: Երգը ամեն ինչ կարող է հիմնավորել:

— Այդ անուրանալի է, — համաձայնվեց Հերյանը: — Պետք է մնալ, պնդել, հարատևել: Մենք ամենքս էլ պատասխանառու ենք տեղի ունեցող դեպքերի համար... և քաջություն է պետք դրանց հետևանքները կրելու:

— Ծառ հետաքրքիր տեսարան են պարզում այդ փախուտականները, — քիչ լոելուց հետո նորից խոսեց Հայկ Շուշանը: — Քանի Եկել են, նայում եմ նրանց: Այդ խուժանը միայն արվեստագիտներից և մտավորականներից կազմված չէ, ամեն տեսակ տարբեր կան նրանց մեջ... Երբ եկան, ողորմելի էին, խեղճ, նիշարած, հյուծված... Բայց ժամանակ շկորցըն, նրանցից շատերը՝ խուզարկիչ աշքերով, ցած և համառ ճակատներով անձնավորություններ՝ անմիշապես ուսումնաբեցին տեղի պայմանները, հոսոտեցին միջավայրը և գործի անցան Բազմաթիվ խանութներ բացվեցին: Ամեն ինչ ծախում և սմեն ինչ գնում են: Փող են փոխում, և ուկի, արծաթ, թանկագին քարեր հավաքում: Կարճ ժամանակում մեկ էլ բաղմաթիվ տիկիններ ասպարեզ իջան: Հնչուն, ազնվական անուններով բարոնեսներ, կոմսուհիներ, իշխանուհիներ: Մեծ-մեծ հավակնությամբ, սիրալիր ժպիտներով, նրանք սկսեցին հովանավորել արվեստագետներին և գրողներին...

— Ըստ ավանդության...

— Հառ Այդ պատրվակի տակ նրանք բացեցին գիշերային ակումբներ, որտեղ ձեզ ընդունում են ազնվագույն ձեռքով, հանդիսավոր մեծարանքներով, զիջանող ժպիտներով, և որտեղ դուք հանդիսում եք հոշակավոր ազնվական անունների, որոնց մասին ժամանակին կարդացել էիք Պետերբուրգի կամ Մոսկվայի թերթերում: Զեզ առաջարկում են անխուսափելի մի բաժակ թեյը: Տիկիններից մեկը կես ձայնով երգում է: Անուշեղեններ և կարկանդակներ են հրամցնում, արվեստի շուրջը խոսում և վիճում:

— Ի՞նչ կա որ... վատ րան չե...

— Զի: Ծառ լավ է: Վատը այն է, որ հետո ձեզ հրավիրում են ոռվեթի սենյակը... բարեգործության համար: Դուք, բնականաբար, ամաշում եք, ընդունում, վերջին ձեր կոպեկները կորցնում և պաղած դեմքով, մեղավոր, որ ավելի փող շունեք, մի կերպ դուրս եք զալիս և փախչում...

— Ահա բանը ինչում է...

— Թիֆլիսը այժմ այդ կյանքով է ապրում։ Գիշերային ակումբներ, գեղեցիկ ոռւս իշխանութիներ, անվանի արվեստագետներու Զարմանալի է բարձր ազնվականության յուրովի շահագրգովածությունը արվեստով... Զեղ հրավիրում են երեկույթի, ուր իբր հայտնի մի բանաստեղծ պիտի կարդա իր վերջին գրվածքները։ Լեցուն բազմություն։ Դահլիճի խորքում փոքրիկ բեմ։ Դղրդալից ծափահարություններու թանաստեղծը դուրս է գալիս բեմ։ Բուխարայի մետաքսից կարված երկար և տարօրինակ մի շապիկ հագած, քթի ծայրը ներկված, երեսը հապիտի նման սնգուրված, երրորդական դերասանի ձևերով նա սկսում է արտասանել հեռավոր և խլացած ձայնով՝ եղակի և անհասկանալի բառեր։ Տիկինները հառաջում են և ծափահարում։ Շրջապատում են բանաստեղծին, սեղմում և համբուրում նրա ձեռքերը։ Հետո, անխուսափելի է երգով, ձեղ հրավիրում են անցնել մյուս սենյակը, ուր, պատահաբար, դուք նորից զանում եք ծանոթ ուսությը և աչքերով ձեղ ուտող փափկասուն տիկիններին...
— Ցիկ...

— Բարեբախտաբար, — ասաց Պերոնյանը, — մեր երկիրը դեռ հեռու է մնացել այդ կեղտից։ Աղքատ ենք և գոնե պատիվ ունենք մենակ լինելու մեր անիծյալ հարցերի և ողբերգությունների հետ։ Մենք ապրում ենք վտանգավոր մի կյանք։ Արտաքին թշնամինները, մալարիան, տիֆը, անոթությունը և մեր գաղթականները պրինցեսներ չեն... Նախընտրում եմ այդ։ Մի օր, մեր այդ զժրախտություններից կդարբնենք նոր գեղեցկություններ, մեր գեղեցկությունները՝ խոր և մեծղի։ Գեղեցկությունները ծնվում են տառապանքից...
Լոեցին։

Ամեն մեկը իրեն զգաց մի մեծ բեռան տակ ճնշված։ Մոքով վերադառն Հայաստան։ Լոեցին։

— Նկատե՞լ եք ինչքան գեղեցիկ է բարձրահասակ այն օրիորդը, որը թեյ բերեց, — հարցրեց Շուշանը, կարծես երազից նոր արթնանալով։

— Իսկապես...

— Ծառ լավ ընտանիքից է։ Կրթված, դաստիարակված, նորբ ճաշակով։

— Առաջին վայրկյանից նա իմ ուշադրությունը գրավեց, — ոգեգործած ասաց Հերյանը։ Կատարյալ դասական գծեր ունի, ասես Հունական արձան է...
— Եվ սակայն... Չէ, լավ է ձեր պատրանքը շփշացնեմ...
— Մեր պատրանքը... Ի՞նչ ես ուզում ասել... բարոյականությունը...

- Չէ, չէ, այդ շեմ ուզում ասելու Ամենքդ այդպես նրա կռղմը մի՛ նայեք, թի չէ կհասկանա, որ իր մասին ենք խոռում:
- Դե, լավ, ասա տեսնենք բանը ինչո՞ւմ է:
- Նայեք, նրա ձախ ուսի վրա միշտ էլ մի բան կա գցված, ձած-կելու համար բազուկը:
- Այո, իսկապես...
- Պատճառը այն է, որ այդ բազուկը շատ ավելի կարճ է, քան մյուսը...
- Այո... Ի՞նչ մեղք...
- Եղբայր, ի՞նչ կարիք կար այդ ասելու...
- Դուք կամեցաք... Նաև, ուզում եմ ասել... ամեն մի երջանկու-թյուն թաքցնում է մի վերք, որը մենք չենք նշմարում: Խոսում էինք մեր երկրի և մեր թշվառության մասին... Մտածեցի, հաշմված գեղեցկու-թյունից ոչինչ չի կարելի ստեղծել, իսկ հաշմված, փշրված, տանջան-քով լցված կյանքը կարելի է բարձրագույն արժեքների վերածել...
- Նայած,— միջամտեց Սուլթանյանը,— նայած... Տեսկան ֆի-զիկական տանջանքը բթացումի և անդգայության է հասցնում: Տառա-պանքը գեղեցիկ է, երբ նա սնունդ է տալիս ստեղծագործական ուժերին, Հոգեկան թոփշքներին, կյանքի լիցունության, որոնք որոնում են արտա-հայտության միջոցներ: Դանթեն ցցվել է իր ժամանակների խավարի կատարին. Նա արձագանքն է իտալիայի ամենագաժան ժամանակաշր-ցաններից մեկի: Արձագանք և դատավոր:
- Այո, որովհետեւ նրա անձնական, ուժգին Հոգեկան միությունը անբաժանելի կերպով կապված է իր ժողովրդի միությանը: Նա զայ-րացած դատավոր էր հանում այդ ժողովրդի գերազույն ավանդություն-ների,— ավելացրեց Շուշանը:
- Կարան տեղից վեր թռավ: Բողոքեց:
- Ավանդություն, ավանդություն... ի սեր աստվածների, թողնենք այդ հնացած, մաշված գաղափարները, վերջ տանք այդ ծեր, զառամած խոսքերին: Նայեք ծեր շուրջը, կյանքը վազում է հրացանից դուրս պրծած զնդակի նման, իսկ դուք ճառում եք ավանդության մասին... Եղբայր, ժամանակն է հասկանալու, որ եթե այսօր ընկել ենք այս դրության մեջ, պատճառը այն է, որ մեզ կրթել են տիսմար տերտերները և նրանցից ոչ նվազ տիսմար վարժապետները: Միշտ նույն խոսքերը՝ մեր փառավոր անցյալը, մեր առաջինությունները, մեր քրիստոնեու-թյունը, Սահակ-Մեսրոպը, զրերի գյուտը, Լուսավորչի ճրագը, պա-պերի իմաստությունը, հայրենի գյուղի թղենու ծառերը և մամի պատ-րաստած մածունը... Արդյո՞ւնքը... Արդյունքը մեջտեղն է. մեր անկա-

բողոքյունը՝ ըմբռնելու ահավոր դեպքերը, որ մեզ ճգնած են, դարձ, որ գրոհ է տվել մեր վրա, պատմովթյունը, որ մեզ համար անհասկանալի նոր ձևեր է դարբնում: Ինչո՞ւ թաքցնեմ: Մեր գրազները ավելի պատասխանառու են այդ անհասկացողովթյան համար, քան որևէ ուրիշը...

Պատասխանեց Սովորանյանը:

— Նորից տաքացար, Կարա: Անշուշտ մասմբ իրավունք ունես քննադատելու մեզ՝ մտավորականներիս, դրանում կարծում եմ ամենքս էլ համաձայն ենք: Խոսել ավտնդությունների մասին, ինչպես խոսել են այդ պարոնները, նշան է մտքի քնածության, դանդաղության, միշտակության, դյուրին իմաստականության և այլն...

— Հենց ճիշտ այդպես...

— Դրանք, ազգի անունից ու նրա անցյալից ճառողները, փոքրիկ մարդիկ էին, ոչ ճիշտ անկեղծ, որոնք իրենց միջակությունը աշխատում էին թաքցնել դարից դուրս կրկնված դատարկ ֆորմուլաների ետև: Այդ գաղափարները ժամանակին անտարակույս կատարել են իրենց անհրաժեշտ դերը, կառուցել են բաներ, որոնց հիշատակը կորել է, բայց, այլև նրանք ոչինչ չեն նշանակում և մտքերի մեջ էլ ոչ մի արձադանք չեն գտնում... Այդ պարզ է օրվա լույսի նման:

— Բռավո...

— Այդ այդպես է: Սակայն, շմոռանանք մի ուրիշ կարևոր հանգամանք, ազգերի կյանքում առաջադիմությունը՝ պատմության և մտքի՝ ուրիշ բան չէ, եթե ոչ նոր վերադարձ դեպի բուն ժողովրդի իսկությունը: Դեպի այն վտիտ և պարզ հոգեկան աղբյուրները, որտեղից առաջ են եկել նրա գլխավոր առաքինությունները և որոնց վրա հիմնվել է նրա լինելու կամքը: Այն մաքրամաքուր նախասկզբնական ուժերը, որոնք սնուցել են և արդարացրել նրա էռությունը: Այդ տեսակետից, ամեն մի իսկական հեղափոխություն, որքան առաջադիմություն է, միննույն ժամանակ նաև ետ գնալ է, ոչ դեպի այն՝ ինչ անկատար կերպով անվանում են ավանդություն, այլ դեպի այն, ինչ կաղմում է ժողովրդի հոգեկան քնույթը, նրա ծագման դրդապատճառը, այդ ձևով է միայն պահպանվում սերումդների հաջորդականությունը, միաժամանակ նաև՝ տաղադիմությունը...

— Զգիտեմ, կարողանո՞ւմ եմ ինձ բացատրել... Իսկական հեղաշրջումը կատարվում է այն ժամանակ, երբ ժողովուրդը վերագտնում է իր պայծառ, անմեղությամբ լուսավորված աշքերը, այն աշքերը, որոնք կարողանում են տեսնել անհրաժեշտը հավիտենականության լույսի տակ և այդ անհրաժեշտը վերածում մարդկային, զուտ մարդկային ար-

ԺԵՐՆԵՐԻՒ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՉՐՉԱՆԱԿԱՆ է. Նա անցյալի և ներկայի համագրությունն է: Նա կյանքի գերազույն այն միությունն է, որով մենք վերամշակում ենք, ինչպես արտը վերամշակվում է ցանողի մեծղի և հիմնական ժեստի մղումով:

Այդ խոսքերը Հերյանին հիշեցրին Հայաստանում հանդիպած Պետրոս Մարկին:

«Եթե այստեղ լիներ,— մտածեց Հերյանը,— նո էլ կասեր իր ասելիքը, ով գիտի ինչպիսի ոգեռությամբ ճառելու էր այս մարդկանց հետ, որոնք հայրենասիրական փրուն ճառեր են արտասանում, բայց գործնականում ոչինչ չեն անում...»:

Սովային մարդու իր խառնվածքով, Հերյանը չէր կարողանում նրանց արտառոց մտքերի հետ հաշտվել... և մտածում էր— «բարձր կոչված այդ գաղափարներով ոչ թե հայրենիք, այլ անդամ խրճիթ չի կարելի կառուցել»:

Նա այդպես մտածեց և դառն ծիծաղեց...

— Գիտեք, Հայաստանում հանդիպեցի մի...— սկսեց խոսել Հերյանը, բայց չկարողացավ շարունակել:

Ամենքը իրենց գլուխը դարձրել էին դեպի հարևան սեղանը:

Փոքրահասակ մի երիտասարդ՝ ուսած աշքերը գորտի նման զուրս դցած և կարճ բաղուկները ջաղացի նման շրջելով՝ բարձրածայն, անհասկանալի լեզվով ինչոր բան էր արտասանում:

Բերանը տարօրինակ կերպով ծռում էր և կատվի նման մլավում: Քամու նման վշշում էր, մոնշում, կամ արևադարձային անհայտ մի անտառի մեջ երգող թոշունների ձայներ էր հանում, ապա՝ կտկտում հավի նման կամ բառաշում, խոմիռում, ոռնում:

Սաստիկ ոգեհրված էր:

Զեռքերը կպցնում էր կրծքին, աշքերը ոլորում, մարմինը գալարում, շրթունքները ունտինի նման լայնացնում և սուլում, շվվում, ինչոր ներքին հուզում, ինչոր վիշտ նկարագրելով:

— Տո, ի՞նչ է կատարվում,— դարմացավ Հերյանը— Հիվա՞նդ է, ի՞նչ է...

— Զէ,— լուրջ կերպով պատասխանեց Կարան, — սպարզապես բանաստեղծ է, որ պատկանում է գրական այն խմբերին, որը կոչվում է «40 աստիճան»... Այդ տղան, իմ բարեկամս միջազգային ձայնական լեզվի հանճարեղ հնարողն է: Նա արտասանում է մի պոեմ, որի անունն է «Մար ողբը իր զավակի գերեզմանի վրա», Գեղեցիկ և շատ տպավորիչ բանաստեղծություն է: Պիտի ասել, որ դա իսկական հեղափոխություն է ձևի և արտահայտության կերպարի մեջ,

— Այ քեզ բան, — բացականչեց Շուշանը Սովորանիանին դառնալով: — Ճիշտ և ճիշտ քո քիչ առաջ քարոզած վերադարձը...

— Դեպի գաղանային դարաշրջանը...

Ամենքը ծիծաղեցին:

— Այդ միայն ցույց է տալիս, — հանգիստ ձայնով պատասխանեց Սովորանյանը, — որ ամեն մի ճշմարտություն կարելի է հասցնել տիսմարության... Ես իսպառմ էի ժողովրդի սկզբնական հոգու, ծագման շրջանի հոգեկան թոփչքի մասին, և ոչ շորս թաթերի վրա քայլելու մասին...

— Նորից վիճաբանությունը շվերսկսենք, — միջամտեց Պերոնյանը, — ժամանակը անցնում է, հազար ու մի բան ունենք անելու և, հետո, մի բան ուտենք, չէ՞... Եկեք գնանք...

Փողոցում Հերցանը մտավ Պերոնյանի թեր, սպասեց, որ մյուսները անցնեն առաջ և սկսեց հայց ու փորձ անել:

— Ինչո՞ւ ես նորից թիֆլիս եկել:

— Այդ էլ հա՞րց է, գիտես, չէ՞... Այս անգամ, ոչ միայն թուղթ չկա, այլև մելան և տպագրական ներկեր:

— Հասկացաւ իսկ երկրում գրությունը ինչպի՞ս է:

— Վաստ քո մեկնելուց հետո դեռ ավելի բարդացավ: Հենց որ վրացիների հետ տեղի ունեցած միջադեպը վերջացավ, մերոնք նոր բարդություններ ստեղծեցին: Ղարաբաղի դեպքերը տեղի ունեցան...

— Բայց ո՞վ է այդ ամենքի պատասխանառուն, — հարցրեց Հերցանը:

— Անշուշտ մեր անձարակ զեկավարները, — պատասխանեց Պերոնյանը: — Հանգիստ շունենք, սահմանների վրա անդադար միջադեպեր են ստեղծում, գրգռում: Ավելացրու ահավոր ցուրտը և այն, որ մեր զինվորները ոչ հագուստ ունեն, ոչ կոշիկ...

— Լավ, իսկ դաշնակից մեծ պետություննե՞րը...

— Պատկերացրու, ոչ միայն մեզ չեն օգնում, այլ ընդհակառակը, օժանդակում են մեր թշնամիներին... Անշուշտ, պատմությունը կարձանագրի նրանց սրիկայական այդ վարմունքը... Հարցը նրանում է, որ թե՛ Եվրոպայում և թե՛ Ամերիկայում հասարակական կարծիքը, պատերազմից հոգնած, քնիլ է, և մեջտեղ են ընկել հին քաղաքական գալուր՝ առանց խղճի, առանց պատվի, նյութապաշտ և ազա՞... Դաշնակիցները, մոռանալով այն իդեալները, որոնց համար իբրև թե կովում էին, այսօր, հաղթությունից հետո սկսել են մրցել մեկը մյուսի հետ, դավել և դավաճանել, սիրաշահել երեկզա թշնամիներին և դինել նրանց՝ երեկուարեկամներին տապալելու համար... Մենք փոքրիկ, արյունաքամ

եղած ժողովուրդ ենք և մեր երկիրն էլ ոչ նավթ, ոչ ոսկի ունի... ուստի
մեզ խարելուց հետո հիմա էլ զոհում են...

— Իսկ ձերո՞նք...— Հարցրեց Հերյանը:

— Մերո՞նք...— կրկնեց Պերոնյանը,— մերոնք այնքան թշվառ
են, որ նախարարական ողորմելի աթոռները պահելու համար կալել են
երանց պոշին... ո՞ւմ վեցն է, թե այդպես վարվելով ժողովուրդը հաս-
ցընում են կործանման անդնդի եղբին...

Հուռ քայլեցին:

— Դրանից դուքս... ծանոթները, բարեկամները... առհասարակ:

Հերյանի ձայնը վարանում էր: Պերոնյանը ժպտաց:

— Հասկացա ում մասին ես հարցնում: Շատ շեմ ահսել նրան...
Երկի քեզ գրում է, չէ՞...

— Երբեմն... երկու ամիս առաջ պնդում էր շուտ վերադառնամ,
պոնե մի երկու օրով, բայց անկարելի էր. զործի ամենատաք ժամանակն
էր... Դրանից հետո երկու նամակ ևս ստացա, բայց կարծես ինչ-որ
բան փոխվել է... Առաջվա նման չէ...

— Եթե շեմ սխալվում, քո բնակած սենյակը վարձել է մեկ ուրիշը:

— Ռորի՞շը... Ռ՞ուկ...

Հերյանը գույնը նետեց:

— Անձամբ նրան շեմ ճանաշում,— շարունակեց Պերոնյանը:—
Կարծեմ ուսանող է: Զվարթի քննություններին օգնում է... Երբեմն նրանց
տեսնում էի միասին... Ամեն անգամ ինձ հանդիպելիս, միշտ էլ քո
մասին էր խոսում: Հիշում եմ, ինչքան ուրախացավ, երբ նրան պատմե-
ցի նավի մասին...

Այդ ժամին Թիֆլիսի կենտրոնական փողոցը լցվել էր: Արոսանքի
գուրս եկած տարբեր ազգության խառն բազմությամբ: Ման էին զայխա
անհոգ, անհպատակ, ուրիշների մոտից քսվելով սնցնելու հաճույքի
համար:

Աղմկալից էին Երիտասարդական խմբերը: Ամեն տեղ էին, ամեն
անկյունում:

Բազմության մեկ հոսանքը գնում էր վեր, իսկ մյուսը՝ վար:

Առանց դադարի:

Անկարելի մաղերով և անկարելի հագուստներով մտավորականներ
Զերքեզկայի գոտին ուժեղ սեղմած, կուրծքը գուրս ցցած, պարի քայլով
անցնող գավառացիներ և լեռնցիներ: Շարպերի մեջ երերող կանայք
և փայտ կուլ տված իրաններով մարդիկ:

Մարդկային այդ սե գետը հոսում էր միեղեւ քաղաքապետության

շենքը, այնտեղ լայնանում էր, ապա սեղմվելով ուղղվում էր զեզի փոխարքայի նախկին պալատը և նորից ետ զնում։ Պարապություն որոնդ այդ արարողությունը տևում էր մի քանի ժամ։

Ժամը երեքի մոտերը ամենքը վերադառնում էին իրենց բնակարանները, ուտում ինչ կարող էին ուտել, հառաշում, հորանջում, մրագում և սպասում երեկոյան ժամին, երբ նորից կարող էին դուրս գնալ և աշխատանքից հետո հանգստացող մարդու ձև առած քայլել փոխարքայի պալատից մինչև քաղաքապետություն և քաղաքապետությունից մինչև փոխարքայի պալատը։

— Զեմ կարողանում տանել այս մթնոլորտը, — ասաց Հերյանը։ — Աշխարհը տակնուվրա է, իսկ այդ մարդիկ...

— Քայլում են և սպասում...

— Ի՞նչ են սպասում։

— Էնպես։ Գիտեն ամեն ինչ ժամանակավոր է, որ գոների եռե վտանգավոր ստվերներ են թաքնված, որ մի ուն հեռովից երկաթե կոշիկներ հաղած մոռենում է...

— Իսկ դեմքից նայես անհոգ են երեսում...

— Միշտ էլ այդպես են եղել։ Այս մարդիկ չեն աշխատել, չեն տանջվել, սարսափների չեն ենթարկվել։ Ապրել են ուրիշի աշխատանքով, և վաղը ով էլ զա, կապրեն նրա աշխատանքով։ Դա բոլոր պորտաբույծների փիլիսոփայությունն է։

— Իսկ մեզ մոտ ամեն ինչ պետք է կառուցել անապատի վրա։ Գիտես, երբեմն էլ մտածում եմ ինչ լավ է, որ մեզ այդպես է վիճակված։ Դա էլ մեծ բան է, չէ՞՞, կարողանալ ամեն ինչ նորից շինել. նոր հղացում, նոր գաղափար... Սուլթանյանը իրավունք ունի, մենք՝ արսուրացյան մարդիկս, հեղեղից նոր աղատված, պետք է անցյալին ռոշասենք և կառուցելով կառուցվենք... Այս, նա իրավունք ունի, պետք է վերադառնանք մանկական միամիտ մեր աշքերին և աշխարհը տեսնենք այնպես, իբրև թե առաջին անգամը լիներ...

— Սոռանող երեսուն դարերի պատմություններ...

— Զեմ ասում ուրանալ, բայց մոռանալ, այսու Այլես ետ շնորհել, հասկանո՞ւմ ես, ետ շնորհել։ Ստեղծել նոր հոգեկան նավարկություն... Հանգինել, ցանկանալ և հանգինել։

— Այդ մասին խոսիր քաղաքական գործիշների հետ...

— Դա է, էլի Կարելիությունների վաճառականներ... դեպքերի շահագործող վաշխառուներ...

— Նրանք էլ սոսկալի պատասխանավություններ ունեն։

— Զեմ ասում: Գիտեմ մի բաի, փոքր են և սահմանափակ, և այդ պատճառով էլ աշխարհը անշնչելի է դարձել:

— Ի՞նչ է, եղբայր, սոված չե՞ք... Մի քիչ շուտ քայլեք... Հերժանը և Պերոնյանը շտապեցին մյուսների հետեւից:

Խումբը սանդուզներով իջավ մի տան ներքնամասում գտնվող ճաշարանը:

Չեր, կլոր, հաստ բեղերով տերը վագեց մոտ, նրանց ցույց տվեց շարված ձկնեղենները և ուտելիքները, ընդունեց պատվերը և նրանց առաջնորդեց ներս:

Հաստ կտումարների տակ ճզմված սենյակները բավականին մութ էին. Մայթի վրա նայող պատուհաններից ավելի աղմուկ էր ներս գտնես, քան լույս:

Մի միամիտ վյուճին պատերի վրա նկարներ էր շարել: Անկարելի դաշտանկարներ, հայ, վրացի, ոռու հայտնի գրողների պատկերներ:

Ամեն ինչ պարզ էր, նախնական:

Կոպիտ հախճապակե պնակներ, Յուղոտ կերակուրներ, Արյունի գույն թանձր գինիներ: Սալորի և խաղողի ուժգին օղիներ:

Ժողովրդական տիպական թիֆլիսը:

Ճաշարանը, ինչպես միշտ, լցված էր արվեստագետներով և դերասաններով: Առած, դուրս նետված ճակատներ, դերվեշի և առաքյալի շնաշռված դեմքեր, ակոսված այտեր, սրածայր փոքրիկ մօրուքներ և աշքեր՝ եթենոսե գնդակներ:

Ամենքն էլ մեծ ախորժակով ուսում էին:

Սենյակի խորքում ոլոր սեղանի շուրջ աղմուկով ուսողների մի խումբ էր հստած: Հարթված դեմքեր, ծգված շրիմունքներ, բոցկլտացող, գինովցած աշքեր: Հայ դերասաններ էին:

Եթե Պերոնյանը ներս մտավ, այդ խմբում նստած մարդկանցից մեկը՝ հաղթանգամ, ըմբշի դանդաղ շարժումներով, աշքերը խմիշքից վարագուրված՝ վեր թռավ, մոտեցավ նրան, համբուրեց և դիմելով հասարակության գոռաց.

— Ահավասիկ, պարոններ, Հայաստանի հանրապետության շրջիկ դանձր... Ժամանակին, եթե ևս Վենետիկի պալատում Օթելլո էի՝ նա իմ դոժս էր: Հիմա, ավաղ, նա թղթի վրա տպված միլիարդների երեվակայական հարատության ենթադրյալ պետն է...

Ամբողջ ճաշարանը աղմուկով ծիծաղեց:

— Դու հարբած ես, Տիգրան, — ասաց Պերոնյանը խիստ ձայնով: —

Զգիտես ինչ ես ասում: Գնա... կնդրում եմ, ինձ հանգիստ թող... բարեկամների հետ եմ...

— Գնում եմ, զնում եմ...

Եվ մարդը քթի տակ հռհռալով գնաց նստեց իր տեղը:

Այդ անտեղի կատակը վիրավորեց և տիրեցրեց ամենքին: Պերոնյանը, զլուխը կախ արած լռեց, ապա, շկարողանալով զսպել իր զայրույթը, խոսեց:

— Ահա մարդիկ, ոչ միայն նախընտրում են վտանգի և թշվառության օբերին իրենց ամենօրյա զինին խմել հեռուներում, այլև քաջություն ունեն ծաղրելու նրանց, ովքեր անում են ինչ կարող են...

— Զգվելի է,— բացականչեց Հերժանը:

— Զգվելի ոչինչ չկա,— քիչ կակաղելով պատասխանեց Հարևան սեղանից մեկը: — Չի կարելի պահանջել, որ մարդիկ գազա-դան երեվան և փողոցներում քննեն... Տները լեփի լեցուն են, անկարելի բան է պա-պա-պարզ սենյակ իսկ գտնել, ել չեմ խոսում հիվանդությունների և անոթը-թութեան մասին... Կառավարությունը պարտավոր է մտածել աբտիստների մասին...

Պերոնյանը շպատասխանեց:

— Ճիշտ է, էլի... Ինչ ասում է, ճիշտ է,— միջամտեց մի ուրիշը:

— Մի փոքրիկ թատրոն ունեին,— ավելացրեց սուր ձայնով, զղագրգոված, գնդակի զլխով մի երրորդը, — նա էլ վերցրել պառամենտի են վերածել... Այդ պայմաններում, ինչո՞ւ դերասանները այնտեղ պիտի գնան, շեմ հասկանում... Եթե այգեկութի ժամանակ լիներ, լավ, բայց ձմեռվա այս ցրտի՞ն...

Հերժանը ջանք էր անում շպոռթկաչու համար: Վերջ ի. վերջո, շկարողացավ ցասումը զսպել:

— Էավ կանեք մնաք այնտեղ, որտեղ եք: Ճիշտ է, Հայաստանու տեղ չկա... տեղ չկա մակաբույժների համար...

Սեղանների շուրջը աղմուկ բարձրացավ: Ամենքը իռուեցին:

— Ո՞նց թե, ի՞նչ է ասում... մակաբո՞ւյժ... մե՞նք...

— Ես չեմ կարող թույլ տալ, որ մի պարոն վիրավորի այնպիսի մարդկանց, ովքեր իրենց ամբողջ կյանքը նվիրել են ազգային արքեստին...

— Մենք էլ զզը-զավակներ ունենք...

— Ի՞նչ թատրոնի մասին խոսք կարող է լինել, եթե փողոցներում մեռնում են...

— Դերասանության ժամանակը չի, այլ զինվարության, կովի... Առողջ մարդիկ միշտ էլ կարող են իրենց պարտքը կատարել...

Այդպես շարունակվեց բավականին երկար ժամանակ:

— Ասում են իրը Շուտաստանում, — ասաց Հերյանը, — զնդակակաբել են այսպես կոչված մտավորականներին... Չեմ ասում լավ են արել, բայց վաղը, երբ ամեն ինչ կարգի մտնի, այդ մարդկանց երկիր մուտքը կարգելնո՞ւմ... Դա, ի՞նչ զգվելի մտայնություն է... Քննադատում են, պահանջում, արհամարհում...

— Ցավում եմ, որ եկանք այստեղ, — հասաչեց Պերոնյանը: — Ճահիճ է, մտավոր և հոգեկան մալարիա...

Ճաշը վերջացրել էին: Հաճախորդների մեծ մօսք մեղնել էր, իսկ Հերյանը և նրա բարեկամները մնացել էին:

Մտածելու և լուս:

— Ես զիաւել եմ ճամփորդություններիս ընթացքում, երբ հայր լքում է լեռները՝ նսեմանում է, փոքրանում, բարոյալքվում... Դառնում է ուրիշ, զատարկվում է մի ինչ-որ գաղտնիքից, մի ինչ-որ խորհրդից: Պետք է մի օր հստակ սահմաններ ճշտել, զանազանել: Թող թվով լինենք քիչ, այդ կարևորություն շունի, բայց լինենք ամբողջովին այն, ինչ իսկապես ենք... Թող գնան, օտարանան և շատեն, որ հայ են...

Հերյանը այդ ասաց բարկությամբ լցված աշքերով:

— Գծվար հարցեր են, — բարձր մտածեց Պերոնյանը: — Մի օր, կյանքը այդ հարցերը կլուծի... Անշուշտ, գոնե մենք, մեր բոն զատիարակության համար պետք է այդ զիտակցենք և ինչպես ասում ես գու, հստակ սահմաններ ճշտենք: Զանազաններ բուն հայր լկվանթինատիպ, աղավաղված այն տարրերից, որոնց հետ կապված ենք միայն լիզվով... Սակայն, շմոռանանք, եթե վազը, մեզ հաջողվի կայուն պետություն ստեղծել, նրանք կարշավեն, ամենից շատ աղմկողները և իրավունք պահանջողները կւինեն...

— Այդ ոշինչ, թող գնան, հայրենի օդը նրանց կլվա, կմաքրի, — ասաց Շուշանը:

— Վստա՞ծ ես...

— Բարդ բանե՞ր, — բացականչեց Սուլթանյանը, — բարդ հարցեր... Մեր ժողովուրդը, ինչպես աշխարհիս վրա ապրող բոլոր ժողովուրդները, խառն է: Դարերի ընթացքում հաղար ու մի զենքեր են տեղի ունեցել, հազար ու մի ժողովուրդներ են եկել և անցել են, բնակն է, հետքեր են թողել նաև մեր արյունի մեջ: Ստեղծվել է մի տեսակ քառու Արյուն, ժառանգություններ, հեռավոր անցյալի խավար, ժողովուրդներ, ցեղեր... Այդ ամենի վրա մեծ խորհրդավորություն է տիրում...

— Այդ միշտ է, — համաձայնվեց Պերոնյանը, — նույնիսկ ֆիզիկապես մենք տարբեր ենք. վերցրեք, օրինակ, մեր տարբեր գավառները, եւ շեմ խոսում Պոլսի, Իզմիրի և այլ հեռավոր վայրերի մասին...

Սուլթանյանը ձեռքերը դրեց սեղանի վրա, գլուխը մի կողմ թեքեց և լուց, Երևում էր, որ նրա ներսը տեղի էր ունենում ներքին պայքար Եղափած այդ հարցերը վաղուց տանջում էին նրան, ինչպես տանջել էին բոլոր գիտակից և մտքով հպարտ այն հայերին, որոնք շեին համակերպվել տիրող պայմաններին:

Ռողում էին պարզ և աղնիվ աշքերով նայել իրենց ներսը: Գիտակցության լույսի տակ տեսնել իրականությունը: Կրավորական կերպով շենթարկվել դեպքերին, այլ ամեն ինչ անողոք կերպով վերլուծ թափանցել:

Մերժել, ուրանալ ազգային հավաքական թերությունները և այդ ճանապարհով վերագտնել ժողովրդի հոգեկան կենտրոնում վառված այն անմար ճրագը, որ պատմության ընթացքում քողարկվել էր թանձր գիշերով: Վերագտնել այդ դրական ուժերը, որոնք կարող են թափ և թոփ տալ վերածնվող նոր կյանքին:

— Բարդ հարցեր են, — ասաց Սուլթանյանը, — այնքան բարդ, որ մարդ երբեմն մնում է շվարած... Հաճուխ, շատ փնտրելուց հետո, թվում է, որ ահա, վերջապես, դուել ես այն հիմնականը, ամենակարող այն բանալին, որ պիտի ամեն դաները բանա, լուսավորի քեզ, տանի քեզ ծածուկ նրբանցքներով դեպի բուն կենտրոնը... Քիչ հետո, լավ քննելուց հետո՝ զաղափարը կյանքի հասակի վրա շափելուց հետո, մեկ էլ տեսնում ես, որ այդ շե, որ քո առաջ ցցվել են ուրիշ հաշվի շառած ուժեր, ուրիշ աղդակներ, գետնի տակից անցնող ուրիշ հոսանքներ... Ընկճվում ես, հուսահատվում: Հարցը նրանում է, որ մենք վերցնում ենք անհամը իբրև բացարձակ միավոր և նրա վրա պահանջներ ենք դնում, մոռանում ենք առօրյա մարդը, այն, որ թիվ է, քանակ, մեծամասնություն, ուրիշ բան չէ, եթե ոչ բհկոր... Առօրյա մարդը կոտորակ է, մասնիկ, անկենաբոն մի էություն: Նա ամբողջական անհատականություն չէ. ինքնարակ, ինքնիշխան անհատականություն, որ ի վիճակի լինի ստեղծել և հաստատել սեփական փոխհարաբերություններ մահվան, սիրո, տիկեղերքի հետ: Ու կոտորակը ուզի չուզի կվերածվի հավաքականության, էկեղիայի, ազգության...

— Կա նաև լեզուն...

— Այո, նաև լեզուն: Սակայն, երբ կենտրոնաձիգ ուժը պակասում է, երբ այդ ուժը զորեղ, միշտ նորոգվող, միշտ ստեղծագործող քաշողականություն չէ, երկրից դուրս քշված բեկորները գնալով փոքրանում են, նսեմանում են, վերջ ի վերջո, փոշիանում... Կենտրոնախույս տար-

բերք այլափոխում են ամեն ինչ՝ լեզուն, ազդության և հայրենիքի ըմբռնումը։ Իրականությունը քողարկվում է սին բառերով։ Ստեղծվում են պայմանական պատկերներ՝ աճման կարողությունից և ծաղկածլման տվյալնից զուրկ... Եվ պատահում է դեռ ավելին. այլիս կենտրոնածիք ուժը չէ, որ դեկավարում է մասնիկներին, այլ մասնիկներն են, որ այդ ուժի հիմնական իշեականությունները հարմարեցնում են իրենց անմիջական, անհետական պայմաններին, այլափոխում նրանց, շեղում նրանց ընականոն ընթացքը, խափանում նրանց կւնսական խորհուրդը։ Իսկական ողբերգությունը հենց դրանում է...»

— Ստեղծվում է գաղութը...

— Այո։ Ազգը Ազգը դադարում է լինելուց և նրա տեղը բռնում է ինչ-որ ազգանմանություն։ Լեզուն վերածվում է լեզուների, ոճը կորչում է և բառերը բռնում են իմաստների տեղը։

— Գրում են դիակ բառերով, — ավելացրեց Հայկ Շուշանը։ — Մտացածին, շինծու, անկենզան լեզուներ են ստեղծվում։

— Արհեստական, խաբեական։ Աբովյանի մեծությունը հենց գրանում է։ Եթե նա Գերմանիայից վերադարձավ իր ժողովրդի ծոցը՝ մերկացած մոտեցավ ժողովրդին և խոսեց նրան այդ ժողովրդի բերնից առած կոշտ և կոպիտ բառերով։ Ոչ մի կեղծիք, ոչ մի սուտ, ոչ մի ավելորդ զարդ։ Եվ ստեղծեց հրաշալի զրական գործեր՝ հիմնական և անհրաժեշտ... Աղքատ գյուղացին իր արտի վրա վարդանիներ շի տնկում։ այլ ցորեն է ցանում... Մերոնք՝ Վենետիկյան Սխիթարյանները և Պոլսոն ուրիշ վայրերի պարունները՝ արտ էլ շունեին, որպեսզի մի բան ցանեին, ուստի արհեստական վարդեր էին շինում. գունազարդ, զեղեցիկ և թղթե։ Հետեանքը այն եղավ, որ անհետացան հիմնաքարերը, քողարկվեց կենտրոնական այն ճրագը, որով ազգը լուսավորում էր իր լինելու խորհուրդը։

— Եղբայր, այդպես նստել ենք... զոնե մի բան խմենք, — առաջարկեց Հերյանը, մի շիշ զինի պատվիրելով։

Աւզում էր մի բանով ցույց տալ իր ովնորությունը։

— Կենացդ, Սովորանյան... ինչ լավ ասացիր, արյունի չահը...

Սուլթանյանը խմեց և մնաց մի վայրկյան լուս, կարծես լսելու համար իր մեջ բարձրացող հակասական և վշտու ձայները։

— Մարդ երբեմն վախենում է մտածել, — շարունակեց նա, — վախենում է խոսքի վերածել այն, ինչ խուզ ալիքի նման կոփում է սիրութ... Ահա եկել են ահավոր դեպքեր, մտել ենք պատմության երկրաշարժային մի նոր շրջան, դուրս են նետվել ահավոր նոր ուժեր, բարձրացել են մասսաներ, շփոթվել են սահմանները, ծնվել են նոր ախոր-

ժակներ և նոր պահանջներ։ Աշխարհը ցնցվել է մրրիկով, իսկ հորիզոնի վրա կուտակված ժանր ուրիշ ամպերը մեղ ավետում էն դեռ նոր, այլի սոսկալի մրրիկներ... Մեղ անհրաժեշտ էն բոլոր մեր ուժերը այդ փոթորիկի միջից անցնելու և դիմադրելու համար։ Իսկ դիմադրել կարելի է միայն կուռ և տիրական ոգեկան ուժով։ Ուզենք կամ շուպենք մեր արյունը թափվում է, բայց թափված արյունը զուրկ է նշանակությունից, եթե նա չի ճառագայթում։ Գերազույն գաղափարի համար ազատ կամքով ընդունած մահը կյանքը լուսավորող հոգեկան փարոս է, այլապես, հուսահատություն է և պարագա...»

— Չես կարող ասել, որ մենք չենք պայքարել... Մեր ժողովրդի հրաշալի դիմադրությունը։

— Ես չեմ ուրանում այդ... Ես ասում եմ, աշխարհը տակենուվրա է եղել, մարդկությունը կորցրել է իր հավասարակշռությունը, վարից եկած նոր ուժեր գրոհ են տվել նվաճելու համար կյանքի նոր կարելիություններ, ընկերությունների մնայուն թիվող հիմքերը ճարճառում են, պետությունները փոխվում են և ժողովուրդների նոր դաշտավորում է տեղի ունենում... Մեղ համար այդ նորություն չէ, մեր պատմությունը միշտ էլ եղել է ահավոր և մեծղի և մենք միշտ էլ ապրել ենք վտանգավոր կյանք։ Եթե չենք անհետացել... որովհետև վտանգի ժամերին մենք վերսպանել ենք մեր իսկությունը, մեր միությունը, մեր հոգեկան դեմքը... Ահա այդ։ Այն ժողովուրդները, որոնք զուրկ են հոգեկան ուժեղ միությունից, որոնք ասելիք և բերելիք ունեն լունեն, որոնց ձեռքում ոչ մի ճրագ շկա լուսավորելու համար այդ ընդհանուր քառոր, կոշված են անհետ կորչներւ...»

— Եղբայր, բան չեք խմում, — բողոքեց Հերյանը

— Խմում ենք, ինչպես չենք խմում...

— Դե, բաժակները...

— Կենացդ...

Հարեան սենյակում մի խումբ մարդիկ նույնպես խմում էին, Մեկը կես ձայնով երգում էր։

Տիսոր, արենյան մի երգ։ Ասես խոր սրտից եկած մի ողբւ

— Բայաթի է երգում, — ասաց Պերոնյանը,

— Ի՞նչ...

— Բայաթի, պարսկական...»

Ամենքը լուս լսեցին։

— Քո խոսքը ընդհատվեց, — ասաց Հայկ Շուշակը դիմելով Սութանյանին։

— Ասացի, ինչ ուղում էի ասել:

— Հարցը նրանում է, — միջամտեց Կարահ, — այդ միությունը, որի մասին խոսում ես, ինչպես պիտի ստեղծելու Հայությունը կազմված է այլազան տարրերից... Վերցնենք, օրինակ՝ մի պոլսեցի և նրան դնենք դարաբաղցու մոտ... շեղուն իսկ...

— Մի կանարյակ և մի բազե...

— Լով ասացիր...

Սիծաղեցին:

— Այդ լուրջ առարկություն չի... Այդ տարբերությունները բոլոր ժողովուրդների մոտ էլ կան, սիկիլիացին և վենետիկցին...

— Բնական է: Դա նույնիսկ կազմում է մի ժողովրդի հարստությունը... Տարբեր տիպարներ, տարբեր բարբառներ... Սասունցի Դավիթը երգված է բոլոր գավառներում, բոլոր բարբառներով, տեղական բարեմասնություններով...

— Սասունցի Դավիթը սակայն երգված չէ պոլսահայերենով...

— Այդ չէ: Պատկերացնում ես սլովսահայերենը և Սասունցի Դավիթը...

— Այդ մարդիկ գարերով ասերել են Պոլսում, Բյուզանդիոնի ժամանակ նույնիսկ տիրել են այդ քաղաքին և, սակայն, հայկական ոճով մի հատ եկեղեցի չեն կառուցել...

— Այդ շատ հատկանշական է...

— Պոլիսը գաղութ է եղած:

— Լվովն էլ գաղութ էր, չէ՞...

— Այդ չէ, — ասաց Սուլլանյանը, — այդ չէ: Թողնենք Պոլիսը... Մեր ազգային զյուցազներգությունը գավառներում երգել են տարբեր բարբառներով: Կարեորը այդ է: Պոեմի Հերոսները ժողովրդի սրտում բարձրացրել են զորեղ և տիրական նույն ձայնը, ապրելու, պայքարելու, լավագույն և արդար մի աշխարհ ստեղծելու ձայնը: Ոգին եղել է ամեն տեղ նույնը:

— Ես նույնիսկ կարծում եմ, որ հայկական հոգեկան աշխարհագրությունը կարելի է սահմանել Սասունցի Դավիթով: Որտեղ նրան երգել են՝ Հայաստան է, որտեղ չեն երգել՝ գաղութ է:

— Եթե ուզում ես...

— Ժողովուրդը կազմվում է տարբեր հոգեկան հոսանքներից՝ տարբեր միթոսներ, տալքեր աստվածություններ: Եթե մեր հողերը սկեղենք, Հայաստանը կլցվի հեռվից, շատ հեռվից եկած ուրվականներով:

— Ենան մարդը, դաշտի մարդը...

— Թրակիան, Ուրսուտուն...

Հարեան սենյակում այլիս շէին Երգում:
Հուռ խմում էին:

— Հիմնական տիպարները մնացել են,— շարունակեց Սովորանցինք:— Եթե ուզենանք կարող ենք մտավոր կերպով բնորոշել և բնութագրել դրանք: Նախ՝ Թրակիայի հայր: Նրանք անցել են Փոքր Ասիայի վրացով ամեն ինչ տակնույրա անող մըրիկի նման: Բարձրահասակ, ուժեղ, ճկուն: Ամենի կովողներ, անողոք նվաճողներ: Նրանց աստվածները ուրախ, բարդ տեսիլքներով հարբած, գինով և արյունով սնված աստվածներ էին: Նետ արձակող, քար տաշող, ժայռերը իրենց տեղից շարժող, պարանի վրա պարող, խորհրդավոր պաշտամունքներով ոգեվորգող, թեթևաշարժ և արագավազ մարդիկ էին: Նրանք պաշտում էին հերոսներին, կրակը, սրեց, լեռները: Եվ նրանք նման էին կրակին, նման էին լեռներին:

— Նրանց հետքերը կարելի է մինչև այսօր տեսնել Տեկորում, Բագարանում: Իսկապես որ նրանք ժայռերը տեղից շարժել են... Կիկլոպյան աշխատանք...— ավելացրեց Պերոնյանը:— Երբ նայում ես, երբ նայում ես պլխապտույտ ես զգում...

— Այու: Կան և մյուսները... անվանենք նրանց՝ պայմանական անունով ուրարտյան տիպար: Սրանք իրենց բնույթով զրագիր են, հաշվապահ, վաճառական, ճանապարհորդ և երբեմն էլ՝ զեղարվեստագետ, գրող: Այդ տարրը զբաղվել է ասլրանքների փոխանակությամբ, ձգտել է դեպի նորը, ընդօրինակել է օտարներին, պահել և զարդարել է մեհյանները, եկեղեցիները:

— Լավ զիվանագետներ...

— Խաղաղասեր: Հարստություն, բարեգործություն: Չուրկ թոփշքից, զուրկ զոհաբերությունից, անհերոս: Առանց համարձակության: Աստվածությունից վախեցող, ծնկաշոք աղոթողներ: Սուրեամիտ և խորամանկ: Ապագա խալիճիների ցեղը...

— Դժբախտությունը նրանում է, որ երբ երկիրը գարձել է վտանգներով լցված, նրանք փախել են, տարածվել ամեն տեղ...

— Եվ օտարները նրանցով են դատել մեր ժողովրդին...

— Այու, գնա, հասկացրու այդ օտարականներին, որ նրանք կազմում են հայության շնչին մասը, որ բուն մեր ժողովուրդը միշտ էլ մնացել է իր հողի վրա, իր լեռների մեջ, աշխատել է, պայքարել, կառոցել...

Հարեան սենյակում նորից Երգում էին: Պար էին Երգում...

Սեղանի շուրջը նյութածները մատերով կամաց խփում էին սեղա-

նին, խոկ լայնուս և բարձրահասակ մի մարդ՝ չերքեղկայի ծայրերը
պոտու մեջ հավաքած, պարուժ էր:

Տամ լի տի բը!

Բը լի տի տամ

Տի բը լի տամ... Տամ-տա-բըտամ...

Եսում էին, խփում սեղանին, պարուժ:

Պարողը տարիքը առած մորուքավոր մի մարդ էր...

Մի վայրկյան ամենքը նայեցին այն կողմը:

— Կովկասը, — Ժայռալով ասաց Կարուն:

— Հա, ի՞նչ էինք ասում...

— Խալիճիները...

— Այ, — մի վայրկյան մտածելուց հետո ասաց Սովորանյանը, — թողնենք օտարականները... Մեզ համար խոկ հասել է ժամանակը տարբերելու, զանազանելու, ընտրելու Պետք է անողոք սահման քծել մեր և նրանց միջև, ուղղակի մտքի դանակով կորել և նհտել այդ խավարք...

— Հեշտ է ասել...

— Հեշտ չէ! Այն, ինչ ասում եմ, ուղղված է, բնականաբար, այն ընտրանիին, որը պետք է իր վրա վերցնի բոլոր պատասխանավությունները: Նայենք մեր անցյալին և քաջություն ունենանք մեզ հաշիվ տալու:

— Մեր պատմությունը գոյ դիրք է...

— Բայց եթի մենք չհասկանանք, ո՞վ պիտի հասկանա: Անցյալը, անտարակույս, խորհուրդների մի շարք է... Մեր քրիստոնյա պատմիշները ամեն ինչ աղավաղել են և նույնիսկ խարդախել՝ իրևնց բիբլիական աշխարհայացքը առաջ քաշելու համար...

— Դա եղել է ոճիր, մի, մի, մի...

Եվ Կարան կծու և շաշող բառերով խարազանեց կղերականներին:

— Այդ թողնենք մեկ կողմ, — շարունակեց Սովորանյանը, համբերությամբ Կարային լսելուց հետո, — այդ չէ կարենը այժմ... Երբ մենք նայում ենք մեր անցյալին, մեզ համար մի բան բացահայտ է՝ երեսն և ավելի դարերի ընթացքում հայ ազդը դերմարդկային ճիգեր է թափել մի մեծ մշակույթ ստեղծելու համար, բայց ամեն անդամ կիսատ է մնացել և մենք մեր բուն նպատակին շնչել հասել... Ասորիներ, Հռովմայեցիներ, բյուզանդացիներ, թամեռլաններ, շինգիզիսաներ, պարսիկներ, արաբներ, թուրքեր, եկել քանդել են այն, ինչ մենք սկսել էինք շինել, կողոպտել են մեզ, տարել են մեր լավագույնը և սեփականացրել մեր ժողովրդի ստեղծագործությունները...

— Օտար զիտնականների քաղաքական ստրկամտությունը հասել է այն աստիճանի, — ավելացրեց Հայկ Շուշանը, — որ Թուրքիայում, այսինքն՝ Հայկական գովառներում պեղումներ կատարելիս վախենում են անգամ քարտեզի վրա արձանագրել Հայաստան անունը...

Մի մեծ աղմուկի բարձրացավ։ Ներկաներից ամեն մեկը անքարեխղճության փաստեր էր առաջ բերեմ և զայրանում։

— Քրիստոնեական առաջին դարերի հայ ճարտարապետությունը կարելի է համարել դասականության երկրորդ վերածնունդը...

— Խոսում են թուրքական արվեստի մասին... ծիծաղելի է...

— Այդ չէ։ Ես ուզում եմ տել...

— ...Ծիծաղելի է...

— Լեռնորդը դա Վինչիի համփորդությունը դեպի Հայաստան և նրա հետեւնքները...

— Դա յուրահամուկ թշնամություն է...

— ...Տուկանայում քրիստոնեությունը մտցրել է Ս. Մինիատոն...

— Խություն։ Մի վայրկյան լություն...

— Եղբայր, տեսնենք Սովորանյանը ինչ է ուզում տել...

— Նախ խմենք... Խմենք այս բաժնուկը...

— Չե, ուզդակի ծիծաղելի է...

Հարեան սենյակի հաճախորդները այսօս չեն պարում, չեն երգում։ Տարիքը առած մորուքավոր մարդը՝ սեղանի ծալրին նստած, աշքերը արցունքով լցված, ինչոր բան էր պատմում փսփսալով։

Խմենքը տիրած լսում էին։

Մարդը՝ ձեռքերը լայն բացած՝ գլուխը ազ ու ձախ շարժելով խռովում էր։

Երբ նա մի վայրկյան ընդհատում էր խոսքը, ամենքը օգտվում էին այդ դադարից և խմում։

Հետո նորից խռովում էր նորից խմում էին։

— Երբ ամեն ինչ քանզվում է, — ասաց Պերոնյանը, — օտարները առնդ վերջին քարերն էլ տանում են...

— Թուրքերը մեր գավառներում մնացած հինավորց եկեղեցիների հոյակապ հիշատակարանները ախոռի են վերածում, որպեսզի հայությունից ոչ մի հետք շմեա, — ավելացրեց Հայկ Շուշանը։

— Վաղը կտեսնենք, թուրքիային էլ կհամարեն մեծ և ազատար ժողովուրդ...

— Աշխարհի բաները այդպես են... Ամերիկացի պառվելիները,

որդնք իրենց կատիւալիզմի սուաշնորդներն են, պիտի գովարանեն արյունաբռու գաղաններին...

— Մրանք Հին ցավեր են, որոնց մասին ավելի լավ է շխոսել, — ասաց Սովթանյանը: — Պերոնյանը իրավունք ունի: Երբ ազգերը խեղճանում են և պատմական կարևորությունից զրկված, նրանց արհամարհում են և կողուառում: Երբ մի օր նորից ուսքի կանգնենք, մեր բարեկամների թիվը անմիջապես կբազմանա: Նախ, մտածենք մեր մասին, Հետո կտեսնենք...

— Քիչ առաջ, Սովթանյան, ուսւ խոսում էիր մեծ մշակույթ ստեղծելու մեր պատմական ճիղի մասին... Խոսքդ ընդհատվեց, — ասաց Կարան:

— Հա, ուզում էի ասել... — շարունակեց Սովթանյանը, — այդ... Մշակույթը ոգի է... Մշակույթը հարստություն, քաղաքակրթություն, ընկերային բարենորոգված կազմ կամ պետական զորություն չէ միայն, այլև ոգեկանություն, կյանքը լուսավորող և հարստացնող ճրագ... Արդ, եթե լավ ուսումնասիրենք մեր պատմությունը, կտեսնենք, որ սկզբից, առասպելական օրերից, մենք վազել ենք այդ ճրագի, այդ լույսի հետեւցից: Արան...

— Արքան այդ լույս, արքան արե.

Ար սուրն պարզեց և մինաթե
նավարի դևմ կոիվ հանեց,
Շամիրամա սերը մերծեց...

Կարան իր ռուանավորի: այդ սովերը արտասանելիս նայեց Սովթանյանի աշքերի մեջ:

— Հա, էղակես, — գլխի շարժումով Կարային քաջալերեց Սովթանյանը: — Նշանակալից է, որ մեր պատմությունը սկսում է այդ ոսկի առասպելով: Կարծես պատմությունը մեզ ասում է՝ վերցրեք այդ լույսը և քայլեցեք... Եվ մենք քայլել ենք դժվարին ճանապարհներով և ամեն անգամ, որ այդ լույսը մարել է՝ մենք դեղներել ենք խավարի մեջ, մեր հասակից վայր ևնք իշել, հրաժարվել ենք մեր մեծությունից... Արայի և Շամիրամի լեզենդը երկու սկզբունքների պայքար է: Մի կողմից Արան՝ հովազի ուժեղ, ճկուն մարմնով, քաշ, լուսավոր մտքով, ամբողջական և զորեղ արևային արքան՝ անմար ճառագայթներով հյուսած կամքը, խորհրդանշաններ ստեղծող հանգույզն տեսլապաշտը, արյունը և տառապանքը երջանկության վերածող և տիեզերքի իմաստը լույսով դրսեփրող քրմապետը, և, մյուս կողմից, Շամիրամը՝ ասորաբարելական

անապատային ջերմը, կանացիությունը, հիստերիան, լիբիդոն, աղավնին և օձը, ոսկին և ոճիրը, լուսնային պաշտամունքի տանարը...

— Մոռանում ես, որ հաղթողը եղավ Արան,— նկատեց Շուշանը

— Այդպես էլ պիտի լիներ! Ողբերգության օրենքով հերոսը պիտի զոհվի, ուստեղի մահով, որպեսզի վերածնվի՝ Արևը մայր է մտնում նորից ծագելու համար...

— Մի քիչ ոռմանտիկ է,— նկատեց Պերոնյանը:

— Գուցե մեզ համար, բայց ո՞չ մեր ժողովրդի համար,— պատասխանեց Սուլթանյանը— Մեր ժողովուրդը արևային այդ սկզբունքից երբեք չի հեռացել: Եթե մեզ պարտադրել են քրիստոնեությունը, մենք այդ կրոնը կերպարանափոխել ենք արայականի... Մեր ժողովրդի համար Հիսուսը Արև է: Հիսուսը հարություն առած Արան է: Լույս, կրակ: Մեր գյուղացին իր օջախում անմար կրակ է վառում, երդվում է արևի անունով, պաշտում է լույսը՝ զոհաբերության միջոցով վերակռնում է Արայի մահը՝ արևի մայր մտնելը, և աղոթում է դեմքը արևածագին դարձրած...

— Եյդ ճիշտ է,— համաձայնվեց Պերոնյանը,— մեր ժողովուրդը ասում է՝ իմ արև, արևել վկա, օջախու շմարի...

— Ասում է նաև,— նկատեց Կարան,— մարդ-աստված...

Մարդը պարտ է դառնալ լույս, ճառագայթ... աստվածանալ: Երեխ մեր նախնիքները ունեցել են հոգեկան միջոցներ այդ մեծության հասնելու համար... այդ միջոցները մենք կորցրել ենք:

Լուցին:

Հարեան սենյակում նորից երգում էին: Մելամաղձուր, ողբի նման զանդատվող արևելյան մի մեղեղի:

Մորուքավոր մարդը, գլուխը ձեռքերի մեջ բռնած, լսում էր: Երեսը կարմրել էր, աշքերը ուռել էին:

Ամենքն էլ խմած էին:

Հերքանը (մինչ այդ ոչ չէր լսում) ականջ դրեց երգին, բաժակը լցրեց, խմեց և սաստիկ տիսրեց:

Հիշեց Զվարթին:

— Ի՞նչ է,— ասաց նա իր լնկերների աշքերի մեջ պիշտիշ նայելով,— ի՞նչ է... խմենք...

Ծիծաղեցին:

— Ի՞նչ կա,— կմկմաց նա շփոթված,— վատ բա՞ն ասացի...

— Չէ: Հիշեցի, որ քո անունն էլ Արա է...— ասաց Պերոնյանը:

Հերյանը սաստիկ կարմրեց:

— Դու էլ բան ասացիր...

— Այդ բոլորը շատ լավ, շատ գեղեցիկ, — ասաց Կարան, — բոյց անմիջական կյանքը, նրա պահանջները, պայմանները...

— Սպասում էի այդ առարկության, — սպասախանեց Սուլթանյանը: — Առարկայական պայմանները, պատմության օրենքները... Դրանք կան, անկասկած գոյություն ունեն և, սակայն, թող զարմանալի շինական էթե ասեմ, որ հաշվապահների և տիրացուների ցեղը լի հասկանում ուզդ ճշմարտությունը:

— Ես, տիրացո՞ւ, — զայրացավ Կարան:

— Չէ, չէ, խոսքը քո մասին չէ, — հանգստացրեց նրան Սուլթանյանը: — Ասում եմ առհասարակ... Այսր, հենց վերցնենք մեր պատմությունը, եթե նյութական ազդակը լիներ միակ գերիշխանը, մենք վազուց պարսիկ, արաբ կամ թուրք դաշնամուշներ, մինչդեռ, մեր պատմությունը կազմված է ողբերգական արկածներից անհավատալի հաջորդություններից, հանուն գերադույն հիմարություն...

— Զափազանց հոռեակառություն... — առարկեց Պերոնյանը:

— Անցել են այդ ժամանակները, երբ կարող էինք մեկուսանալ մեր լեռներում և ապրել մեր ալանդական կյանքով... Աշխարհը շաղկապված է և ամեն մի ժողովուրդ պարտ է բերել իր ուրույն արժեքները, — ասաց Շուշանը:

— Շատ ճիշտ, — համաձայնվեց Սուլթանյանը: — Հենց հարցը դրանում է, ի՞նչ արժեքներով մենք կարող ենք ժամանակել ընդհանուր կյանքին... Այսօր մարդկությունը անոթի է նյութով: Նո վազում է նյութական բարիքների հետեից և այդ բարիքները ձեռք բերելու համար քանզում է, այրում, ոմքակոծում ամեն ինչ...

— Քանդեցին և մեր տունը, զոհեցին և մեզ, — ասաց Հերյանը:

— Այս վաղը մեքենային պիտի հակադրեն մեքենան, գործարանին՝ գործարան: Պիտի մրցեն նյութական արժեքներ արտադրելու մարզի մեջ, պիտի երդվին նյութի անունից, պիտի աստվածացնեն երկաթը, ցիմենտը, պողպատի բաղադրությունները, առարկան: Մենք՝ փոքրիկ ժողովուրդներս այդ մրցումին նույնպես կմասնակցենք, փրկելով զուտ մարդկային արժեքները: Երկաթ և ստեղծագործական զորություն, ցիմենտ և հոգեկան վերելք, պողպատ և մտքի խորություն և հոգեկան կառուցողություն: Մենք կարող ենք հակադրել ծիստ, մութ, աղմկալից գործարանին՝ ընդունելով հանդերձ նրա անհրաժեշտությունը, մարդկային արժանապատվությամբ տոգորված միտքը:

— Դա, բանաստեղծություն է, — մոմասով նկատեց Պերոնյանը:

— Թող լինի բանաստեղծություն, — պատասխանեց Սովորանյանը, — թող լինի բանաստեղծություն, Բանաստեղծությունը այնքան իրական է, ինչքան սերը և մահը... Համենայն դեպս, կարեռ է կյանքի համար ինչքան երկաթը և ցեմենտը:

Հարկան սենյակում կռվում էին:

— Ախր, ես այդպես շասացի, ես ասացի...

— Ո՞նց թե էղպէս շասացի, դու ասացիր... Զէ, էղպիս էլ բան...

Գաս, իմ սեղանիս նստես, իմ պինին խմես...

— Ախր, ես ասացի...

— Ո՞նց թե...

Եվ մորուքավոր մարդը, զայրացած աջ ու ձախ տատանվելով, իր եղան աշքերը գուրս զցած խփում էր կրծքին և գոռում:

Այդ տևեց մի քանի վայրկյան: Հետո ամենքը նորից նստեցին և շարունակեցին խմել:

Պերոնյանը ուսքի էր կանգնել մյուս սենյակում տեղի ունեցող տեսարանը դիտելու համար: Հանկարծ նկատեց ներս մտնող մեկին և կանչեց նրան:

Վիզը կարճ, ճերմակող մազերով, կարճատես մի մարդ էր:

— Տո՛, Մարտիկ, արի՛ այստեղ, — ասաց Պերոնյանը:

Մարդը ներս մտավ, ամենքի ճեռքը սեղմեց և նստեց: Տեղական հայ թերթի խմբադիրն էր: Կարճատես աշքերով նայեց ամենքի երեսին և լոեց:

— Ի՞նչ է, քե՞ֆ եք անում, — Հարցրեց նա քիչ հետո:

— Զէ, էնպէս խռում էինք...

Նորից լոեց:

— Մի բան չե՞ս ուզում խմել:

Գլխով մերժումի նշան արեց:

— Հը, բարեկամ, — կատակեց Պերոնյանը, — զործերը վատ ևն երեսւմ...

Խմբագիրը շպառասխանեց: Ծիւեց:

— Ի՞նչ է, Մելանի գինի՞՝ էիք խռում, — Հարցրեց նա մեքենաբար:

— Կախեթու...

— Հա, Կախեթու... Իմացա՞ր...

— Ի՞նչ...

— Այստեղ նորից տաքացել են...

— Ո՞րտեղ...

— Ո՞րտեղ... մեր պատվական երկրում...

— Լավ, լավ, հասկացանք. ուզում ես վախեցնել... Սույն սույն բաներ մի՛ հնարիր...

Եվ Պերոնյանը թերահավատությամբ նայեց նրա երեսին:

— Չէ, քո արև, ճիշտ էմ ասում... նոր հեռագիրներ կան...

Ամենքը իրենց գլուխը երկարեցին դեպի նրան:

— Բնդժանուր զորակոչ է Հայուարարված,— շարունակեց խմբագիրը շեղոք ձայնով:— Պատերազմական դրություն է, ոենքերի հանձնում և այլն...

— Պատերազմ...

— Թուրքական որոշ տարրերի ապստամբություն: Նախ սկսվել է Թեյիկ-Վեղիում... Արաքսի մյուս ափի թուրքերը մյացած Շարուրի և Նախիջևանի թուրքերին, հարձակվել են մեր զորքերի վրա և առաջանում են դեպի Զանգեզուր:

— Թուրքերը այդ վաղուց էին պատրաստում...

— Շուապում են: Ռւզում են Խաղաղության համաժողովը կատարված փաստի առաջ դնել:

— Այս քեզ դրություն...

— Պետք է անմիջապես վերադառնանք,— Հուզված ձայնով բացականշեց Հերյանը:

— Այդ մասին պետք է հարցնել այստեղի մեր պատգամավորության: Թերթերը շուտով լույս կտէսնեն, իրողությունը հայտնի կլինի, և երկի շատերը կմեկնեն...

Ճաշարանի բոլոր հաճախորդները եկել խոնվել էին խմբագրի շուրջը: Աղմկում էին, մեկնաբանում, հուզվում:

Հայհոյում էին պետություններին:

Հերյանը և նրա բարեկամները որոշեցին անմիջապես գնալ Հայկական պատգամավորություն, մանրամասն տեղեկություններ ստանալու համար:

Փողոցում հայերը մեկ մեկի ձեռքից խլում էին նոր լույս տեսած թերթերը: Խոր անձկություն էր պրոշմված անցնող մարդկանց դեմքերի վրա: Ամեն տեղ խմբեր էին կաղմվել: Խոսում էին, վիճում, հուզվում: Ու ձայները խորանում էին և սարսում:

Հերյանը և նրա ընկերները շտապ քայլում էին, առանց խոսելու Հիմա նավը ի՞նչ սկիտի լինի, մտածում էր Հերյանը: Նավը այն-

տեղ վազոնների վրա սպասում էր. իսկ մյուս կողմից էլ խռոք էր տվել Զվարթին երկիր վերադառնալ... Չէ, պետք էր մեկնել երկիր:

Պատգամավորության դուն առաջ խուն բաղմություն էր հավաքված: Մեծ ժամանքը երիտասարդներ՝ պատրաստ զինվոր արձանագրով:

Դաները փակել էին և ոչ ոքի ներս չեին թողնում:

Ամեն մի վայրկյան նոր մարդիկ էին գալիս: Դիմացի մայթի վրա վրացիներ, ոռւաներ, շերքեղներ հետաքրքրված նայում էին այդ տեսարանին:

Դոնասանի հետ երկար վիճելուց հետո, Պերոնյանը իբրև պետության պաշտոնյա կարողացավ ընկերների հետ միասին ներս անցնել:

Նրանցքներում բաղմաթիվ մարդիկ էին սպասում: Խոսում էին ցածր ձայնով, փսփոտով, կարծես ներսը մեռել էր պառկած: Երբեմն, սրագ քայլերով պաշտոնյաներ էին անցնում՝ լուրջ, մտազրադ: Հարցերին պատասխանում էին ուսերի անորոշ շարժումներով:

Պատգամավորությունը խորհրդակցում էր ֆրանսիացի և անգլիացի սպաների հետ:

— Ահա Առաքելը, — բացականչեց Պերոնյանը և մոտեցավ անցնող քարտուղարներից մեկին:

— Հայրենակիցներ, — ասաց քարտուղարը, — նրանք, ովքեր ուղում են երկիր մեկնել, կարող են: Թեազիտ այդ մասին մեր հեռագրական հարցերին երկանը դեռ պատասխան չի տվել:

— Դաշնակիցները ի՞նչ են անում, — հարցրեց Պերոնյանը:

Քարտուղարը ձեռքերը վեր բարձրացրեց և տիրուր ժպտաց:

— Պետք չէ մեծ հույսեր կապել: Այդ մարդիկ գաղափար շունեն այս երկրի և այս ժողովուրդների մասին:

Ամեն ոք մնաց լուս:

— Ինչե՞ս... Հիմա ասացեք, ի՞նչ եք որոշել, — վճռական շեշտով հարցրեց Հերյանը իր ընկերներին: — Ես որոշել եմ անմիջապես մեկնել:

— Ես ես, — պատասխանեց Պերոնյանը:

— Նաև ես, — ավելացրեց Առլիթանյանը:

Մյուսները մեկ մեկի աշքերին նայեցին և ոչինչ շասացին:

— Նախ տեսնենք երկանը ի՞նչ է պատասխանում, — ասաց Հայկ Շուշանը դուրս գնալու ժամանակ: — Նախ տեսնենք...

Դրսում բաժանվեցին:

— Ուրեմն երկու ժամից կհանդիպենք կայարանում, — առաջարկեց Պերոնյանը:

Այդ երկու ժամերը Հերյանին թվացին անվերջանալի:

Շտապ գնաց պանդոկ, վճարեց, պայուսակը վերցրեց և, աշքի

առաջ ունենալով երկար ժամանակը, որոշեց քայլել մէնչեւ կայարան:

Գալափինսկի պրոսպեկտից բարձրացավ վեր, թեքվեց աչ, մի քանի
վայրկյան էանգ առավ Քուոի կամրջի վրա, դիտեց գնուր:

Պղտոր էր և հանգիստ:

Ափերի մոտ ձկնորսների նավակներ էին կանգնած: Մեծ մասամբ
պարապ: Միայն մեկի մեջ մի մարդ էր նստած, ինչպես երեսմ էր,
ուռկանը նետել էր և հանգիստ սպասում էր: Հերյանը միշտ էլ սիրել
էր ձկնորսներին և հոգիվներին: Նախանձեց այդ ձկնորսին:

Մեծ հավատավորները ձկնորսներ և հոգիվներ են եղել:

Չուր, ամպ, տառլ:

Խաղաղություն:

Կամուրջը անցավ: Քայլեց: Մտավ Միխայլովսկի փողոց: Երկար,
լայն մի փողոց:

Չարմանալի շէր, որ մարդիկ հանգիստ քայլում էին, երբ այն-
տեղ... այնտեղ, երկանի փողոցներում ցուրտ էր, անոթություն, վտանգ:
Նավը: Զվարթը:

Քայլերը արագացրեց: Գրեթե վազում էր:

Մի հարյուր քայլ վաղեց հետո էանգ առավ: Նայեց ժամացույ-
ցին: Դեռ մեկ ժամ կար: Նավը: Զվարթը:

Մի խանութի առաջ հրաշալի պառողներ էին դարսված: Հրաշալի
էին մանավանդ խնձորները: Մեծ, սառը, կարմիր, փայլվուն:

Որոշեց գնալ: Մտավ ներս, գինը հարցրեց:

— Ֆունտը ինչքա՞ն արժե:

Պտղավաճառը երկայնահասակ մարդ էր, հիվանդոտ, ճպուն աշ-
քերով:

— Ֆունտը երկու միլիոն, — պատասխանեց խանութպանը:

— Երկու միլիոն, — զարմացավ Հերյանը:

— Այսօրվա օրս փողը ի՞նչ արժեք ունի, — պատասխանեց պտղա-
վաճառը: — Նայիր պտուղին, և փողին...

Սեղանի վրայից ճմլված, կեղտոտ մի դրամանիշ վերցրեց և ծիծա-
ղեց: Եվ երբ ծիծաղեց, նրա աշքերը նմանվեցին ճմլված այդ թվին:

Հերյանը պայուսակը բարձրացրեց և առանց ոչինչ առելու դուրս
նետվեց: Խանութպանը նրա հետեւից դուրս գալով մայթի վրա կանգնեց
և բազուկները վեր վար շարժելով առաց՝

— Տո, էսենց էլ բան կուլի...

Ահա փոքրիկ, լնչին տնակներ: Նեղ, աղտոտ փողոցներ: Աշ, հետո

Ճախ, Թիֆլիսից խաշի և քացախի հոտ էր գալիսւ նաև ձուկի, նաև սխոռոցի:

Կուկի-կուկի-կուկի...

Նավը: Զվարթը:

Կայարանի առաջ Պերոնյանը արդեն կանգնած էր: Ժպտում էր:

— Աւշացար...

— Ո՞նց թե...

— Արդեն կայարան գալը ավելորդ էր:

— Չե՞նք մեկնում:

— Չե՞նք մեկնում: Նորից զնացի պատգամավորություն, տեսա Երևանից ստացված հեռադիրները: Մարդկանց կարիք շունեն, ավելորդ բերաններ չեն ուղում: Չե՞նք են ուղում: Հա, մի լավ լուր... Դե, ուրախացիր, ինչպիս ես եմ ուրախանում...

— Եսա որ ուրախանամ...

— Վրաց նախարարին հանդիպելիս խռոցի քո նավի մասին... քարտուղարն էլ միջամտեց: Ամեն բան կարգադրված է և ավելորդ է այստեղ սպասել... Ես քո տեղը լինեի անմիջապես կմեկնեի Բաթում...

— Իսկ եթե իրենց խոստումը մոռանա՞ն...

— Ես այստեղ եմ, կմիջամտեմ:

Նստեցին կայարանի բուֆետում:

— Մի բան խմենք...

— Խմենք...

— Իսկ ես կարծում էի, որ վաղը երկրում կլինենք...

— Այդպես է: Պատրաստվում ես մեկնել Հյուսիս, մեկնում ես հարավ...

— Օդին թունդ է...

— Մի բան կեր:

Նավը: Զվարթը:

— Մի ժամից կմտնես Բաթումի զնացքը:

— Իսկ Եթե Երևանը վտանգի մե՞ջ է...

— Ճակատները Երևանից հեռու են: Վստահ եմ, մերոնք, չնայած դժվարություններին, թշնամիների հաշիվը կմաքրեն:

— Կենացգ...

— Հաջողություն:

Ամբողջ Կովկասը ներկա էր բուժետում։ Թաթարներ, վրացիներ, հայեր, լազեր, աշորացիներ, չերքեզներ, ոռուներ։ Մի սեղանի շորջ էլ երկիր մեկնող հայ երիտասարդների մի խումբ էր նստած։

— Տեսնո՞ւմ ես այս ժողովուրդներին, — ասաց Պերոնյանը — Մեկը մյուսին է նայում գաղանի աշքերով։ Մարդ շի հասկանում ինչու...

— Խմիր։

— Կենա՛ցդ։ Կտևանվենք Երևանում, քո նավի հետ միասին։

— Կուլի, կուլի, կուլի, — ասաց Հերյանը։

— Դա ի՞նչ է։

— Այնպես... Կենացդ...

Զանգակները ղողանչեցին պիշերվա մեջ։ Հաստ բեղերով մի մարդ որոտալի ձայնով ուզնորներին հբավիրեց գնացք։ Բազմությունը, հանկարծ անհանգստացած, վաղվզեց։

Զվարթը։

Բաթումի գնացքը սուլեց և ղղողալով մեկնեց։

3

Բա՛ց արեք քարտեզը, դրեք ձեր մատը Հայաստանի բարձրավանդակի վրա։

Յո՛ւրաւ Զյո՛ւն Լոռիթյո՛ւն։

Կուծքը աղաղակներով պատառաված, կառցը վառ, աշքերը կույր քամի։ Զյունամբրիկների իւնիթացած ոտքերի տակ ծեծված դաշտերը։ Թափառող մենակյաց լեռներ։ Ստուծ ծառերով ծածկված երերող բլուրներ։ Մրախառն բարձրություններ, ճերմակ տափաստաններ։ Սառւցե ձայներով մղկտող խորխորդաներ։

Բա՛ց արեք քարտեզը, դրեք ձեր մատը Հայաստանի բարձրավանդակի վրա։

Հայոց աշխարհ՝ մենակությունների, լոռիթյունների աշխարհ։

Լեռների լանջերում թաղված, վեց ամսով մեռած գյուղեր։ Փայտերի մեջ փորված բնակարաններ։ Բլուրների կատարին թառած վանքեր, ուր ուրվականները քշոցներ են շարժում և անլուելի աղոթքների բոցեր։

Ամբողջ մարմնով գող եկող փոքր քաղաքներ։

Նայեցեք քարտեզին, ամեն ինչ պեղվում է։

Տանիքները գնալով վայր են իջնում, տափականում։

Օջախների փոքրիկ կրակների առաջ նստած պառավ մամերը ոսկրու

բռունցքները խփում են իրենց կրծքին և չլրացած շրթներով աղօթում։ Սուրբ Սարգիս, սուրբ Կարապետ, սուրբ Անանիա, սուրբ...»

Դիշեր է։ Ամեն կողմից զենքերի ձայներ են լսվում։

Այդ ձայները զալիս են մոտակա դաշտերից, բլուրներից և լեռների լանջերից։ Գալիս են, մի քանի անգամ արձագանքում, մեծանում, լառնվում քամուն և մըրկի ձայներին։

— Սուրբ Սարգիս և սուրբ Կարապետ...»

Եվ մինչ մամերը դողդողացող ձեռքերով շտկում են կրակը և աղոթելով փշում բոցերի վրա, տուփության կես մութի մեջ, զյուղերի բնակիչները արթնանում են։ Հարդ շալակած շինականները մտնում են ախոռ և խավարի հետ խռակցում։ Կովերը որոճալով լսում են և գլուխը մի կողմ դարձնելով՝ մեկ աչքով ուրախանում։ Ծները փոնջում են և ապա հաշում քամու գեմ։ Ականջները վեր տնկած վազում են զուրս, քերում ձյունը և պոշը հետույքին կպցրած վախճանալով վերադառնում ներս։

Թիգանոթների ձայները խառնվել են քամու ոռնոցին։

Շինականները մտահոգ բարձրանում են տանիքների վրա և, ձեռքը ճակատին դրած, խուզարկում են տարածությունը։ Զյուն, քամի Գնդացերները ճարճատում են։

— Թվանքի ձեն ա...»

— Թվանք չի, քե մատաղ, թոփ ա...»

Վարը, ձորերը եղերող վայրերում երկար թափորներ են երեսում։

Վտանգի ենթարկված զյուղերը սկարպվում են։ Մարդիկ, կանայք, կովեր, էշեր բարձր ձյունում միաբանվելով՝ ոլուխները դեմ տված քամուն հեռանում են։

Ամեն կողմից վեր բարձրացող կրակ, գնդակների տարափ, պայթող ոռումքերի ծայրին փոշու վերածվող գյուղեր։

Կարսի ամբողջ գավառը աղմկում է քամիների բերանը ընկած հրակայական թիթեղե սլաքառք արկղի նման։ Մարիղամիշի անտառները այրվում են։ Օլթիում թուրքերը փախչում են։

Զյունը խառնվել է արյունին։

Իսկ լեռների գագաթների վրայից ճամփորդող երկնքի ձայները ոչինչ չեն լսում։ Քամիները կուլ են առլիս թնդանոթների ոռնոցները։ Ճյունը ոստում է կրակը։ Ժայռերը կամաց զնգում են և վիճերի ներսում կուտակված լուսթյունները անհանգստանում են և բարկանում։

Հայեր...»

Բա՛ց արեք քարտեզը...»

Երեանում տների դսները կրակ են Այնքան ցուրտ է... Ոչ ոք չի

Համարձակվում դուրս գնալ: Փողոցների անկյուններում վառված խարույները վաղուց մարել են, մշխիրը քար է դարձել:

Եկեղեցիների գանգակները զողանջում ևն ցուրտ պարապի մեջ երկինքը կախվել է ժանր և անշարժ:

Քիչ ու շատ պատսպարված տեղերում գաղթականները այնքան կպած են մեկ մեկի, որ թվում են բազմաբազուկ մի մարմին: Երբ ջերմը բռնում է մեկին՝ ամբողջ մարդկային այդ կույսը սարսուալով երերում է, ասես մեջքի վրա պառկած, ոտքերը վեր տնկած, դողդողալով մեռնող հրեշ լինի:

Բայց ահա, երկինքը կամաց-կամաց վայր է առնում պատուհանների վարագույրները: Քամին արեխները խփում է դռներին: Մարդիկ հորանջում են և աշքերը տնկում պարապին: Կովերը շեն որոնում, զարմացած նայում ևն: Այժերը պառկում են կովերին կպած: Նոր ծուածող հավերը քաշվում են անկյունը առանց բորովաճեցու իրենց ուրախությունը:

Այդ այն ժամն է, երբ օրհասականները կու են շալիս իրենց վերջին հնչյունը, երբ հղի կանայք իրենց փորը վեր են ցցում և աղաղակը խեղդում, մինչև պառավները շորացած շրթումքներով փշում են ինքնահոի ածուխի վրա, և զորանոցների փողերը հնչում են արթնացումի երգը:

Քաղաքի վարի մասում, գոնավոր հախճապահներով ծածկված պարսկական մզկիթը հրավառված է: Ոչ մի մուեզին չ' համարձակվում հայտարարել ալլահի ներկայությունը: Ավելի հեռուն, ուրքը ենահի հինավորք եկեղեցին թեքվում է դեպի վարը տարածվող դաշտը, որի վրայից վազում է աղմկալից Զանգուն, և մտահոգ նայում է ճերմակ տարածության: Երկինքը կու է տվել բոլոր լեռները:

Տանիքների վրայից ձյուն է թափվում: Վանականները ճամռ և են աշխերը և դողացող ձեռքով վառում նավթե լամպարները:

Սոված են: Աղոթում են:

Զորանոցներում կտրուկ հրամաններ են հնչում:

Մի բորոգան պատում է օղը, խփում վերջին ձայնանիշի վրա և կոյրուկ լոռում: Հրացանների կոթերը բախում են դետնին: Ռտնաքայչիլը աղմուկով դռփում են— մեկ, երկու, մեկ, երկու— շրջում, մեկնում: Երրորդ գումդը մեկնում է ճակատ:

Մեծ զարբասի առաջ՝ որտեղից զինվորները պիտի գուրս գնան, մեծ մասմբ տարիքավոր կանայք հուզումից և ցրտից սարսուալով ուզում են վերջին անգամ տեսնել իրենց զավակներին: Մտահոգ և սրված աշ-

քերով խողարկում են շարքերը։ Երբ զտնում են իրենց հարազատներին, վաղում են նրանց հետեւից։ Մաշված, կծկված, ծիժաղելի։

Դնդի առաջից գնում է ծի հեծած մի երիտասարդ սպա։ Նրա հետեւից քայլում է հաստ գնդապետը, թուրք ձեռքին, փորը դուրս տնկած, ոտքերը աշխույժ։ Անդադար ուղղում է գոտին, որ վատ է կապված։

Թմբուկները հնչում են։ Նվազախումբը պատրաստվում է նվազելու։ Երբ հասնում են հրապարակի մոտերը, ուր հրամանատարությունը և նախարարները պիտի գան նրանց ողջունելու, փայլփլուն մետաղե գործիքները հանկարծ պայթում են և քաղաքը լցնում հնչող և ոռնացող աղմուկով։

Ծառերի վրայի ագռավները վախեցած վեր են թռչում և երկնքում սև գրոշ պարղում։

Զինվորները կանգ են առնում։

Հրապարակը պարագ է։

Մայրերը, խմբերով կանգնած, իրենց շալերը փաթաթում են պիխին, մրսում են։ Տառապագին նայվածքներով պեղում են փայտ կտրած իրենց զավակների աշքերը։ Զավակների աշքերը պատասխանում են դառն և քաջալերիշ ժպիսով։

Հաստ գնդապետը անհանգիստ վեր վար է քայլում և վերջապես նրան հաջողվում է գոտին կարգի բերել։

Գալիս են, գալիս են...

Սպաները վազում և կանգ են առնում շարքերի առաջ։ Հրամաններ։ Թմբուկներ, բորոգաններ։

Գալիս են պառչամենտի շենքի կողմից։

Հրամաններ։

Միջահասակ մի պարոն, քնուտ աշքերով և ակնոցավոր, վերարկուի օծիքը բարձրացրած, ձեռքերը գրանների մեջ թաքցրած առաջնորդում է բարձրաստիճան սպաների խումբը, որը քայլում է քիչ երերալով, կոշիկների խթանները զնդզնդացնելով։

Սպայակույտի անդամներից ոմանք սեղմված են մոխրազույն վերարկուների մեջ։ Պսողացող կոճակներ, լայն և ոսկեպօծված ուսադիրներ։ Ռորիշներ հագած են շերքեղկաներ, յափունջի, փափախ։ Կոացած արծաթե սուրբ Ոմանք էլ՝ բարձր կոշիկներ, կարճ վերարկու, կամավորական բարձր մորթե գլխարկ։

Նախարարը մտնում է հրապարակ։ Նվազախումբը հնչում է հանդիսավոր մի քայլերգ։ Հաստ գնդապետը կոլոր և արագաշարժ մոտենում է նրան, ոտքը ոտքին խփում, զեկուցում։ Նախարարը լսում է և մտածում...

Գլխարկը հանում է և ճաղատ գլուխը հանձնում ցրտին։ Առաջանում է։ Բարձր ձայնով ողջունում է զնդին և ձեռքը արագ-արագ քսում ստոած ճաղատին։

Զինվորները լայն բաց են անում բերանները և քամի կուլ տալու ձեռք պատասխանում...

Կանգնած մայրերը աշքերը կես փակում են և սարսում։

Սպայակույտի անդամները անցնում են շարքերի առաջից և խիստ աշքերով ամեն զինվորին վերից վար զննում, քննում։

Ապա նախարարը վերադառնում է հրապարակի մեջտեղը, գլխարկը ձեռքին խաղացնելով հայրենաշունչ ճառ ասում։ Մայրերը ավելի են հուզվում, հառաշում են և ձեռքերը սեղմում կրծքի վրա։

Գաղթական երեխաները դուրս են վազում, դոզպոզալով նայում, բոքիկ ոտքերը տաքացնելու համար ցատկուում, բայց ցրտին շփմանալով անհետանում։

Ճառերը վերջանում են։

Թմբուկները ազմկում են, նվագախումբը հնչում է, դրոշակները վեր են ցցվում։ Հրամաններ։ Գունդը մեկնում է զեպի կայարան։ Մայրերը, կապտած շրթունքները պինդ սեղմած, մեղքերը ժռած և քայլերը շփոթված վազում են զնդի հետևից, փափուշները շրմփացնելով և ախու վախ քաշելով։

Դատարկված հրապարակում ազուավները մնում են մենակ։

Քամին փշրում է իր մետաղե թևերը։

Մորգեի գործիքները տարածությունից տարածություն լուրերի կաք են կարում։

...Քարքարուտի շրջանում ճակատամարտը տևեց ամբողջ գիշերը։ Երեսուն մեռած, հարյուր քսան վիրավոր։ Գյուղը մեր ձեռքին է։ Վերիշանի կողմում նոր հարձակումներ են սկսվել...

...Այս երեկո, ժամը յոթ քսան հինգին գրավեցինք Բաշկեռ, Բեգկեռ, Մկետսետ, Թուրքերը սպառնում են. օդնություն ուղարկել։ Ռումբերի աստիկ պակաս։ Ստոպ։ Դեղորայքի և բժիշկների անհրաժեշտություն։ Ստոպ։ Յուրա 39 աստիճան։ Գրավեցինք երեք թնդանոթ, տասը գրեգացիր, 64 հրացան...

...Զանգիբասար։ Գյուղերը մաքրեցին առանց կորստի։ Ստոպ Մարդիկ առանց կոշիկի են և մանավանդ առանց ծխախոտի։ Ստոպ։ Օւզարկեցեք զրամ և փամփուշտ։ Ստոպ։ Բարոյականը բարձր, ցուրտը

ահավոր: Գուլպայի պակաս, կարելի է պարտյանկա: Սպասում են հարծակումի...

Մորգեի մեքենան անդագար աշխատում է:
Զինվորականները թեյ են խմում և արձանագրում:
Անզիացիների խոստացած զգեստները չեն հասել...

Քաղաքում խանութները բացվում են:

Քննութի ձեթը տակառների մեջ քար է իտրել: Աշխարի մսի պահածոն չի պոկվում: Զրի խողովակները պայթել են: Առաստաղից կախված վորլա ձկները փայտացել են: Վառարանների ծխնելուցները ծուխը ետ են ուղարկում, անկարելի է շնչել: Դպրոցները փոկված են: Վառելիք շկա: Երեխաների ձեռքերը ուռել են: Լաց ևն լինում և կովում:

Երիտասարդ մի մարկիզ, մեծ պետության ներկայացուցիչ, առատ մուշտակների մեջ փաթաթված, սպորտի հաստ կոշիկներ հագին, դահուկները ուսին դանդաղ քայլով բարձրանում է Աստաֆյան փողոցով: Դահուկները հագնում է և սահում վար, մինչև մզկիթը, ապա նորից բարձրանում վեր:

Վարդագույն թշեր ունի և կապույտ աշքեր:
Ամենքին ժպտում է:

Ամենքը պատասխանում ևն ժողիտով և մտածում՝ Եվրոպան զվարճանում է, երբ...

Թոքախտավոր զութակահարը, որ ապրում է մարկիզին մարմնամարզության վայր ժառայող փողոցում, նայում է նրան և հիանում:

Ահա իսկական մի մարկիզ:

Երազում է:

Մատերը արագ-արագ շփում է կրծքին և չութակը պատից վայր տոնում: Ռւզում է նվազել մի ոռնդո, ուզում է նվազել մի մենուետ...

Մարկիզ, մենուետ, շպար, ուներանս: Իսկ կոչոֆան շկա: Ճիպոտի մազերը կտրվում են, լարերի վրա կրծտում, սահում: Ճիպոտը շիխածնում լարերին:

Խածնում է ցուրտը: Զութակահարը հազում է, զութակը մի կողմ զցում և մատները շփում բաճկոնին: Վատոյի, Շարդենի մարկիզուհիները: Ռոնդոն, մենուետը:

Մոնում է անկողին, վերմակը պլիսին քաշում և անիծում Եվրոպային:

Ինչո՞ւ են հայերը անիծում Եվրոպային: Հինգ արկդ խինին է ստացվել և մի լիտր յոդ:

Անանա լճի ափի տնակները թաղվել են ձյունի և սառուցի մեջ՝ երիտասարդ ծովային սպա Թումանյանը նավթե լամպարի մոտ, ձեռքերը տաքացնում է և մտածում։ Դրսում ցուրտը այրում է կրակի նման։ Աշխատանքները դադարել են, նավը, գրեթե ավարտված, դիակ է կտրել. երբ մուրճը խփում ես, հեծում է և ճայթում։

Ենթադրենք Հյուսիսային Բևեռում ես— մտածում է Թումանյանը։ Փետք է սպասել գարնան։

Սպասում է։

Անկողին։ Մի քանի գրքեր։ Մի քիչ պահածու։

Մենակություն։

Ամեն անգամ, որ քամին վայելով անցնում է տանիքի վրայից և գերանները սկսում են շարժվել, նրա միտքը գնում թափառում է Հյուսիսային ծովում։ Գեղեցիկ պատերազմական նավը, որի վրա ժառայել է, սրված քթով ճեղքում է անհանդիսաւ կոհակները, թեթև պարում և սարսող մետաղի մարմնով նետվում առաջ։

Ինքը, երկրորդ աշտարակի վրա կանգնած նայում է մեկը մյուսի վրա գրոհ տվող ալիքներին և մտածում սիրուն և շքեղ այն աղջկա մասին, որին այս գիշեր հանդիպելու է պարահանդիսում։ Կրոնշտադտի բարձր հասարակությունը պարահանդիս է սարքել ի պատիվ տորմիղի սպաններին։

Ժամը յոթին կհասներ նավահանգիստ։

Նոր և փայլփլուն համազգեստը արդուկված պատրաստ է։ Քիչ հետո հերթապահությունը կվերցանա, կվազի իցիկը և արագ-արագ, ինչպես բոլոր սպանները՝ կլվացվի, կածիլվի, կսանրվի, կհագնվի։

Եվ ահա լույսերով և ժաղիկներով լցված դահլիճը։

Երաժշտություն, շլացուցիչ կանայք, Պետերբուրգից եկած բարձրաստիճան Հյուրեր, պսպղացող համազգեստներ, արծաթե խթանների դընգ, ժանր և ուկեղօծ էքսելբանդներ, աղմիրալներ, հարբեցուցիչ մթնոլորտ։

Առաջին պարը սկսվել է։ Երենց նավի երիտասարդ սպաններից մեկը զեկավարում է պարերը։

— Invitez vos dames! — Հնչում է նրա ստենտորյան ձայնը այնքան աղմուկի մեջ։

Թումանյանը շտապ անցնում է շարքերից, ժպտալով կանգ առնում Սոնյա Դաշկովայի առաջ, ոտքը ոտքին խփում, հրավիրում պարի։

— Իսկ ես կարծում էի ուշացաք, — ասում էր Սոնյա Դաշկովան՝ թեր նրա ուսի վրա դնելով:

— Սովային մարդը միշտ հավատարիմ է խռոսումին, — անմիջապես պատասխանում է Թումանյանը և նրան իր թերի մեջ առնելով՝ թեթև, արագ, ճկուն նետվում է պարասրահի մեջտեղը:

Շորջը՝ անիրական, երազային մի փեթակ:

Երաժշտության թովիչ և հմայիչ ձայներ, արբեցուցիչ բուրումներ, մետաքսների շիշխոց, լույսերի առատություն, կանանց թրթռացող և զմայլելի դեկոլտեներ:

— Դուք շատ գեղեցիկ աշքեր ունեք, — վերջապես համարձակվում է ասելու Ասում է և գույնը գցում:

Սոնյան պինդ սեղմում է նրա ձեռքը և ոչինչ չի պատասխանում:

Նրա կապույտ աշքերի մեջ արծաթե լույսեր են բռնկվում: Նրա մարմինը՝ թեթև և տաք, հանձնվում է սպայի թերին, և նրանք, երիտասարդ, արթևացող սիրով պինուցած, անհոգ և բախտավոր պտույտ են գալիս անիրական մի աշխարհում:

Երբ պարը վերջանում է, նա կրունկը խփում է կրունկին և գլխի խոնարհումով շնորհակալություն հայտնում, ապա թեր Սոնյային առաջարկելով տանում է բուժեաւ:

Համպայն, իկրա, Անտնաս, Սանդվիչներ:

Գոբովայի նայվածքներ, ջութակի նման երգող ձայն և աննշան խոսքեր, որոնց տակ քաղցր զգացումի խարույկ է թաքնված:

Եվ հանկարծ, երբ նրանք ձեռքը ձեռքի մեջ սեղմած ուղում են վերադառնալ պարելու... երաժշտությունը ընդհատվում է՝ բազմությունը իրար անցնում, վազում գուրս... կանանց շատերը ուշամասվում են... հնշում են շոր և կտրուկ հրամաններ:

— Պարոնայք սպաները թող անմիջապես վերադառնան իրենց նավերի վրա...

Քաղաքում ապստամբություն էր:

Նավաստիների վրա շեր կարելի վստահել: Արդեն գնդացիրների ձայներ էին լսվում: Տեղ-տեղ ոռնում էր թնդանոթը:

Ինչպես կարելի էր մոռանալ շարագուշակ այդ ժամը: Այդ վայրկյանին նրա կյանքը փոխվեց, խորտակվեց, այլանդակվեց:

Հիշում է, ատրճանակը ձեռքին նրանք խմբով գուրս նետվեցին, վազեցին դեպի նավը: Այդ էր Ապստամբները կարմիր դրոշակ էին պարզել զիխավոր կայմի վրա: Հերթապահ սպաներին գնդակահարել էին: Սպանում էին քաղաքը ոմբուկոծել, եթե որևէ դիմադրություն ցույց տրվեր:

Եվարած, իսկնթացած, նրանք քայլեցին նեղիկ փողացներով... Ազ
ու ձախ վազեցին առանց հասկանալու, ինչ ինչ պետք էր անել:

Նատ շանցած, նրանց շրջապատեցին մի խումբ զինված նավաս-
տիներ և հրամայեցին հետեւ: Սպաները մերժեցին: Երկու կողմից էլ
սկսեցին կրակել:

Մի նավապետ՝ կուրծքը շքանշաներով և Վլադիմիրի լայն ժապա-
վենով ծածկված՝ ամբողջ մարմեռով դեսին փովեց, դեմքը ցեխոտ
զրերի մեջ ծածկելով: Հրացանի կոթի մի ահավոր հարված վայր զցեց
նրա բարեկամ Միշա Միտկինին, որը լավ ջութակ էր նվազում, բա-
նաստեղծություններ գրում և որի գրպանները միշտ լցված էին պրա-
վինով: Մի ուրիշը, զանակի հարվածը ստամոքսին կուշ եկավ և «մայր»
աղաղակելով պլորվեց:

Թումանյանը կրակելով ետ էր քաշվում:

Ինչքան ժամանակ տեսց չի հիշում: Հիշում է, մտավ ենս խովար
մի փողոց, կպավ պատին, սպառեց:

Զախ բազուկի վերի մասը մղկտաց: Նա վիօավորվուծ էր: Արյուն
էր կորցնում: Կամաց-կամաց հեռոցավ, մտավ մի ուրիշ փողոց և այն-
տեղ մարդ շտեսնելով վազեց, հասավ մի տան առաջ, ուր ապրում էր
մի ծանոթ ընտանիք: Զանգը տվեց, դուռը շրացեցին: Նորից ու նորից
զանգահարեց: Վերջապես, վերի պատուհանից մեկը զլուխը դուրս
հանեց, նայեց, և դուռը բաց արեցին:

Նրա գեղեցիկ համազգեստը ամբողջովին ծածկված էր արյունով:
Վերջին պարահանդեսը:

Սոնյա Դաշկովան: Սովանույշի աշքեր ուներ, վառվուն շրթներ և
բառերը արտասանելու այնքան միամիտ, այնքան մանկական ծե... Էլ
նրան երբեք շտեսավ:

Տարիները սահեցին երգի նման:

Անկողին: Մի քանի զրքեր: Մի քիչ պահածու:

Քամի: Ցուրտ: Մենակոթյուն:

Կողքի սենյակում պահակներ են ապրում:

Կոշտ, ուժեղ, նախնական մարդիկ: Հրացանը ուսին, բաւիկը գըշ-
ին փաթաթած, զոտին փամփուշտներով լցված, նրանք մեկնում են
առավոտ շատ շուտ և վերադառնում երեկոյան, բեղերը սառած, հոգ-
նած, կատակելով և հայրոյելով: Երբ նրանք ազատ են՝ օրը անցկաց-
նում են քնելով, երգելով և պարելով:

Երեկոյան, մեծ կրակ են վառում և շուրջը նստած զրուցում: Հաճախ,
մոտակա խրճիթից մի ժերսւնի է զարիս: Դողդողացող մարմնով, կծկը-

ված, ժողոված, շփոթված մորուքով, շափաղանց երկար ձեռքերով մի լվանեցի է։ Անդադար հասալում է և անդադար խոսում։ Սպասում է, որ Վանը ազատազրեն։ Ուզում է մեռնել այնտեղ։ Նրա համար Վասուլուականից ավելի գեղեցիկ երկիր չկա աշխարհում։ Եվ երբ խոսում է Վասուլուականի մասին, նրա ձայնը մեղմանում է, փոքրիկ աշքերը փայլվում են և ձեռքերը ավելի են երկարում։

Երբ նա գալիս է, նրանք ձայնում են Թումանյանին։

— Համեցեք, Սեմյոն բիծան եկել է...

Թումանյանը սիրում է լսել բիծայի պատմությունները։

Նոր, անծանոթ աշխարհ է նրա համար։ Նա անդիր սովորել է ծովի հետ կապ ունեցող բոլոր երկրների պատմությունները։ Մինչև Խաղաղականի կղզիները, Զինաստանը, Ճապոնը, Չգիտե սակայն Կովկասի սահմաններից այն կողմ գտնվող Հայաստանը։ Լսել է ազուր և սրտաճմլիկ ընդհանուր պատմություններ։ Բուն կյանքի մասին գաղափար շունի։

Գայիս նստում է անկյունում և լսում։

Ծերունու բոլոր ասածները չեն հասկանում։ Նա անծանոթ շատ բառեր է դործածում և հուզումի վայրկյաններին թոթովում է, խոսքերը ուսում։

— Բիծա ջան, ասածդ լհասկացանք, — բողոքում են ամեն կողմից։ Ծերունին բարկացկոտ վայում է։ Գինի են տալիս։ Կրկնում է։

Այս զիշեր նորից նստել է կրակի առաջ։ Գլուխը այժի է նմանվում։ Երկար ձեռքերը տվել է բոցերին, ուսքը գցել ուրքի վրա և մտածում է։

Դրսում քամին բարկացկոտ վայում է։

— Բիծա ջան, նորից մտքերդ գնացին հեռացան, — ասում է տղաներից մեկը։

— Մտածում էի... Կարող է պատահել լավ օրեր տեսնեք, բայց անուշ օրերը, որ մենք տեսանք, դուք չեք տեսնի...»

— Ասում ես, էլի, ասում ես... տեսնենք ի՞նչ անուշ օրեր են դրանք...»

— Դե, Հայտնի է... Վանում ամեն ինչ երկնքից թափվող մանահա էր...»

— Ախր, թողեք մարդը պատմի, ինչի՞ն եք միշամտում։

Երբ հականառում են, բիծան տաքանում է, բարկանում և սկսում պատմելու։

Մորուքը քերում է, խորամանկ ժպտալով։

— Օրինակի համար, — սկսում է նա, — հազար տարի էլ ապրեք,
ձեզանից ո՞վ կարող է Վանի ուխտագնացություն տևանել...

Հոնքերը վեր քաշելով հազթական շորս կողմ է նայում և սպասում
պատասխանի:

— Էդ մեկը լավ էր, քո արե...

— Բիծան առանց գինու չի կարող խոսել...

— Թե որ առանց գինու չի կարող խոսել, մենք էլ բաժակը կը ց-
նենք... ահա էղակես և կտանք իրեն...

— Անուշ լինի, բիծա ջան...

Շերտանին հասկանում է, որ շարժել է ամենքի հետաքրքրությունը

Գինու բաժակը վերցնում է, մի քանի կում խմում, մտածում, հա-
զում, կարծես պատրաստվում է երգելու

Ամենքը լարված ուշադրությունով սպասում են:

Վերջապես, աշքերը տնկում է մի կետի վրա: Պատմում է:

— Աղվոր ժամանակներ էին... Վասպուրականի հայ Առաքելա-
կան եկեղեցին գլխին կանգնած էր առաքյալի դեմքով, աննման այն
ժամանակը, որ Հետո եկավ էջմիածնի սուրբ գահի վրա բազմեց Խրիմյան
անունով...

— Հայրիկը...

— Հայրիկ... Իսկական առյուծ, փասավոր, ուժեղ, անվախ: Կարմիր,
արյունաբեռ սովորանն անգամ շկարովացավ անոր հախից գա... և հետո,
երբ եկավ բազմեց Լուսավորչի գահի վրա... գլուխ ցարի առաջ շծուցտ
Գիտեք, երբ ուզեցին հայ եկեղեցվո իրավունքներ կապտել, ողջ ժողո-
վակրդ ուրիշ հանեց և ամեն տեղ զինված դիմակրություն պատրաս-
տեց...

— Դե հայտնի է... Խրիմյանը...

— Էդ չի ուզում ասել...

Մի կում բաժակից խմում է:

— Եթե շեմ սխալվում, Քրիստոսի այլակերպության տոնի օրեր
էին... Դե, մեր երկրում եկեղեցվո տոներ ուրիշ ին, հանդիսավոր, մար-
դու սրբի խոսող, վերացնող... Տոնին սպասում ին, տոնի համար
պատրաստվում, տոնով հրճվում... Մարդկանց սրբի վրա կարծես լույս
ի ընկնում...

— Իսկական քրիստոնյաներ են, բիծա ջան...

— Հա, քրիստոնյա և ազգասեր... Եկեղեցի և ազգ միացած ին,
ոնց որ բոլոր հայերի համար... Ուրեմն, այլակերպության այդ տոնի
օր... մեկ էլ լուր տարածվեց, որ Խրիմյան անձամբ հանդիսավոր պա-
տրագ ի անելու Վարագա վանքում: Դե, մեծ հուզում առաջ իկավ

ժողովրդի մեջ... Մի աներեւակայելի բան, ամենքին մի տեսակ չերմ բռնեց... Չտիսնված հայրենասիրական շունչ անցավ քաղաքի և գյուղերի վրով: Ամեն ինչ մոռացան և ամեն մարդ ոգևորվեց: Այդպիսի դեպք ամեն օր չի պատահում և, բնական ի, ամեն մարդ ուզեց ներկա գտնվել հանդիսավոր այդ արարողության:

— Դու էլ գնացի՞ր, բիծա ջան:

— Հապա ո՞նց... Ո՞վ ասես լգնաց: Կին, տղամարդ, մանչ, աղջիկ, շինական, քաղաքացի: Վան քաղաք և ամբողջ Վասպուրական էղակես բան չէին տեսել: Ամեն կողմից բազմություն խուժեց զեպի վանք: Խուժքերով, թափորներով, ոտքով, ձիով, կառքով... ողլուշաղներ իրենց շավագույն զգեստներ հագած, վերից վար զարդարված, ճակատնին և կրծքերնին ոսկի կախած, շիշխացող կապաներով, զունավոր շալերով... Աղջիկներ՝ մի-մի ծաղկած ժառ, խնձորի թուշերով, համեստ ժպիտ երևնին, մանշերի հետ կատակելով...

— Դու էլ նրա՞նց հետ, բիծա...

Սերուկը մորուքը քերում է, ծիծաղում:

— Ես էլ հեծել ի Մեռո անունով իմ ձին... Ճորդա ձի, որ հետո բավական լավ գնով ծախսեցի մի քռորդ փաշի... Հա, ուրեմն, բազմություն զնում իր խումբ խումբ, հայրենասիրական երգեր երգելով, Ռուբաթ-Առու հրաշալի ծաղիկներով ծածկված դոշտով: Կարծես հարսանիք իր: Ծերեր գավազանների վրա հենվելով, պյուղի կանայք պաշարով ձեռնաբերված, երեխաններ աղմկելով, զնում ին հա՛, զնում... Կես ճանապարհին կանգ ին առնում Դղբիկ աղբյուրի մոտ, հրաշալի ջրից խմում... առում ին հոգիների պայծառություն և ոտքերի հազար մղոն քայլելու ուժ ի տալիս... Զուր ի, զուր, նման աշխարհում չկա... Համով, անուշ, զով...

— Գիհուց էլ լա՞վ...

— Ինչ զինի, ի՞նչ բան... Դե, ճամփան երկար ի, ժողովուրդ քիչ կանգ ի առնում աղբյուրի մոտ, ուտում, խմում: Աղբյուր խշալով, վշշալով թափկում ի վար. ջրի տակ շարված օղու կամ զինու շշեր, վարումք, պողկ... եռտի վրա փոլած սփոռցներ, իսկ սփոռցների վրա աւտծո բարիք. ուտելիքներ, մեղեններ, զուժաներ: Բւտում ին, խմում և սլարում: Եվ ինչ օդ, ինչ ծաղիկներ, արբեցուցիչ ինչ բռորում, թոշուների ի՞նչ դայլայլ... Բառ չկա նկարագրելու համար: Աղջիկներ չելքանի նման թիթե վազում ին, խաղ անում, խաղ ասում, տղաների հետ աշքով-ունքով անում, իրենց ծիծաղ խառնում թոշունների երգերին, կատակում և հետո ուրախ, երջանիկ՝ ժամ անցնում... Եվ ինչ տեսարան... վանա լիճ, Աղթամար և դաշտեր, և լեռներ... Հիսուս Քրիստոս...

Սիմոն բիծան խալակնքում է և տիսրած՝ չի կարողանում շարունակել:

— Դարդ մի՛ անի, բիծան,— ասում է պահակներից մեկը, — շուտով Աղթամարը ետ կվերցնենք...

Ասում է և կամաց ծերոնու բաժակը լցնում:

— Մի կում խմիր...

— Երբ մարդ մտածում ի, — շարունակում է ծերունին մի կում խմելուց հետո, — ուղղակի... ի՞նչ ասեմ... Լեռան վրայից վար նայեիր՝ ճանապարհները լցված ին ահագին բազմությունով։ Մրջյունի շարքով ին ու գալիս... Ամբողջ գավառի բնակչություն լցվել ի էյնանդի Տեղական կանգ ին առնում, ձի խաղացնում, շրջպար դառնում, խմբերգում։ Երբ հասնում ին վեր՝ ուրիշ թամաշաւ Վանք փեթակ ի դարձել։ Այնքան մարդ, որ ասեղ նետելու տեղ չի մնացել։ Վանքի ներսում, խուցերում, բակում, աղբյուրների մոտ, ծառերի տակ, պատերի վրա ամեն տեղ բազմություն։ Աղմուկ, երդ, դավուլ-զուռնաւ Բայց երբ վանքի զանգակներ հնչեցին և լուր տվին, որ պատարագ կսկսվի, խոր լություն պատեց։ Կին, մարդ, օղլուշաղ խոնվեցին եկեղեցու մոտ Բնական ի, էղքան մարդ եկեղեցում չի տեղավորվի։ Չոքեցին դրսում, և սկսվեց օրվա անհման պատարագ...

— Պատկերացնում եմ, բիծան...

— Ով սեփական աշքով չի տեսել, չի կարող գաղափար կազմել։ Գետք ի տեսնել երիմյան եկեղեցական փառավոր զգեստներով, եպիսկոպոսական բարձր խույրը զլիսին, գավական ձեռքին, աշքեր վառ, պեմք ներշնչված, գունատ, վերացած... Մինչ շարականներ հնչում ին քաղցր և տխուր, պատարագչի ձայն բարձրանում ի առաջալի ձայնի նման, բամբ, խոր, հուզված, հավատքով անհկուն և սքանչացած... Էլ շեմ ասում արարողության մասնակցողների շապիկների գունավոր շքեղություն, հազարավոր մոմերի փայլ, ռոկիների և արժաթների պապղանք, խնկի բույր, խշոցների զրնզոց փեթակ... Ամեն ինչ փայլում ի, կայծեղլուում, երգում։

Լոռում է։ Ամենքը լոռում են։

— Իսկ հետո, բիծան զան, հետո ի՞նչ աբիք...

— Հետո, — Ժայտալով ասում է ծերունին, — ինչպես միշտ, կերան, խմեցին, պարեցին, երգեցին... երեք օր, երեք գիշեր...

— Դե, որ էպակես է, մենք էլ մի բան ուտենք, մի քիչ էլ խմենք... Կրակի վրա նոր փայտեր են դնում։

Լավաշ, պանիր, օղի են բերում։

Քամին պլուխը խփում է տանիքին, պլոր դալիս, հառաջում, դանգատվում:

— Ես որ խոխա էի, — ասում է տղաներից մեկը, — Վաղարշապատում երիմյանին տեսա...

— Վանեցի էր, — ասում է բիծան:

— Վանեցի... Իսկ ևս կարծում էի դարաբաշդի է...

Բիծան չի պատասխանում:

Ամենքն էլ զիտեն՝ երիմյան կաթողիկոսը հիմա պառկած է այնտեղ, էջմիածնի քակում, մի կտոր մարմարի տակ, ձեռքերը կրծքին, աշքերը փուլ եկած, մարմինը որդերից կերպած:

Բիծայի դեմքը լցվել է կնճիռներով և շուշերով։ Կարծես հազար տարեկան է, կարծես հարյուր հազար տարեկան է։

— Առաքել, շիշը էս կողմը բեր...

Ամենքն էլ զիտեն Վարագը պաս-պարապ է։ Թուրքերը վանքը քանդել են։ Եվ Վանը, և բոլոր պյաղերը, և բոլոր հնադար և գեղեցիկ եկեղեցիները քանդել են, փոշու վերածել։ Եվ այնտեղ, Հայաստանի պատմական գավառներում հիմա ձյուն է և սաստիկ քամի, և պարապություն է, անապատ, մենակություն։

Օդին լավ ընկեր է։ Ցրտին, բուք բորանին օդին պատվական ընկեր է։

— Առաքել, քե մատաղ, Սայաթ-Նովայից մի տուն երգիր...։

Եվ Առաքելը, Հրացանը երկու ծնկներին սեղմած, ձեռքերը զըրպանում, շրթները տիրած, երգում է Սայաթ-Նովայից և մորով... կնում Վարագ։

Գիշեր է։

Երևանի կենտրոնական Հրապարակի մեջ ժամացույցը աշմէկելով շարժվում է, ամրուց մարմնով սարսում և զանգահարում։

Խիսում է տասներկու անգամ։

Ժամը տասն է։

Քամին թափահարում է ծառերը և թափված ձյունը տանում հավաքում փակ տների պատուհանների տակ։ Քիչ հետո միտքը փոխում է՝ պատուհանների տակից ձյունը վերցնելով տանում կուտակում է դարպասների առաջ։

Քանաքեռի կողմից հեծելազորի մի գունդ է իշնում կայարան գնալու համար։ Ձյունը շտապող ձեռքերով ձիերի ոտքերի տակ փափուկ կտագեղիններ է սփռում։ Ձիերը խրխնջում են։

Երբ հեծելազունդը հասնում է կենտրոնական փողոց, սպաներից

Ճեկը Ենթասպալին ինչոք բան է տուում, Ենթասոյան նոյնում է կոտ, սովում և ձեռքը վեր բարձրացնում։ Փողոցը և պիշերը հանկարծակիքի եկած լցվում են երգի ձայներով։

Զյունը բախվում է արթնացած շուքերին և նրանց հետ զլորվելով Հեռանում։

Պատուհանների ետև լույսեր են վառվում և հետաքրքրված դեմքեր իրենց քթերը ճգնաւմ են սպակիների գեմ։

Մի տան դուռը կամաց բացվում է։ Մոտահոգ դեմքով մի երիտասարդ գործ է գալիս, աջ ու ձախ նայում, ապա, հանգստացած նորից ներս է մանում, բարձրանում կարճ սանդուղներից, բաց անում մի դուռ և իր վրա տնկված հարցաքննող նայվածքներին պատասխանում է ձեռքի մերժազական շարժումով։

— Ընկերնե՞ր, ժողովը շարունակվում է...

Մի մեծ սեղան։ Մի ինքնաւելու Բաժակիներ, պնդակներ, անուշենիներ, կարկանդակ։ Ամեն ինչ ընտանեկան պարզ հավաքույթի տպավորություն թողնելու համար։

Միջահասակ, սրված կարճ մորուքը ծնոտին կողած, այտերը հոգնած, ոնդներից վայր իջնող երկու խոր դժեռով ու ծանր աշքերով մի մարդ նախագահում է։

Կենարոնից եկած ընկեր է։

Շուրջը երիտասարդ սեղաներ և ալչիեներ

Աղջիկները՝ անական զեմքով, կտրուկ շարժուծելով։ Տղաները՝ համեստ, լուրջ և մտառանց։

Սեղանի անկյունում նստած է թուիս դեմքով մեկը։ Երկայնական, բազուկները նիշար և տարածուն, մասկերը խճողված, չղային, անհամբեր, դըուշահառ։ Նրա մոտը՝ երկու ձեռքերը սեղանի վրա դրած, ալքերը արթուն և քիչ տիսուր Զվարթը։

— Ուրեմն, անցնենք Կոկորդ հարցին, պրոպագանդան զորքերի մեջ։ Առ այժմ, ամենաշարադր խնդիրը դա է... Եշխանությունը հենվում է բանակի վրա և զնալով իրվում է ավանդութաների մեջ... Կամավորական այդ մասնավորունքը անվում է պատերազմով...»

Զվարթը ձեռքերը սեղանի վրայից ետ և քաշում և լողալին շարժումով ուսերը սեղմում։

— Ճիշտ չէ, — մտածում է նա։ — Թշնամիներն են աշխատում խառնակել երկիրը։ Զենք են մացնում, դրամ են բաժանում։ Չէ, այդ ճիշտ չէ։

Զարմացած աշքերը հառում է հարկանի աշքերին և հանդիպում է սև և խիստ մի նայվածքի, ջեռքերը շփում է, անհանգստանում է Սպասում է:

Նախագահը, որ նկատել է Զվարթի անհանգստությունը, խոսում է իր բառերը նրան ուղղելով: Բացատրում է, տրամաբանում է:

— Պետք է վերջ դնել աշխատավոր մասսաների շարչարանքին: Թշվառությունը ահավոր է մանավանդ գյուղում, մարդկանց թաշանում են, ամեն բանից զրկում և վերցնում ճակատ ուղարկում... Կապիտալիստական պետությունների համար զոհեր են պատրաստում... Հարուստների լակեյները... Մին պատրանքներ են ստեղծում... Այսպես էլուզված դաշնակից պետությունների վրա հույսեր են դնում և դա՝ այդքան զոհերից հետո: Կապիտալիստական պետությունները բորենիներ են, պատրաստ հայ ժողովուրդը հաղար անդամ ծախելու... Պարզ է. միայն միջազգային պրոլետարիատը կարող է մեզ փրկություն, աղատություն և խաղաղություն բերել...

Զվարթը, սիրաշահված, որ իրեն այդքան կարեսրություն են տալիս, լսում է հոնքերը վեր առած, ուշադիր, շնչառությունը զսպված:

Տարակույս շկա, ինչ-որ բան պեղվում է ներսում: «Պետք է սովորել, հասկանալ պատմական և հասարակական երեսվթները գիտական սառը մեթոդով», — մտածում է նա:

Գիտական, մանավանդ գիտական: Ոչ թե ղղացումով, այլ՝ զիտական աշխարհայացքով:

Զվարթը կամաց-կամաց փոխվում է: Ամեն ինչ նրա մեջ շրջվում է, տարբեր ձևեր ստանում, տարբեր նշանակություն:

Կինը հավիտենական ուսանողութի է: Գիտությունը ազդում է նրա վրա տարերքի նման, բացում և ճեղքում է նրա մարմինը:

Գիտական աշխարհայացքով...

Մոտը նստած թուխ երիտասարդը, որ այժմ ապրում է Հերյանի նախկին սենյակում, նախ անզգալաբար, ապա, ավելի և ավելի տիրում է նրա մտքի վրա: Մարքսյան տեսությունը, օղակ-օղակ շաղկապված, հրամայական տրամաբանությամբ լուսավորում է նրա միտքը:

Ամեն ինչ դյուրին կերպով գտնում է իր բացատրությունը, ամեն ինչ պարզվում է, կորցնում է իր գաղտնիքը...

Գիտական աշխարհայացքով...

— Կարենը, — շարունակում է նախագահը, — կարենը այն է... Հասկանալ զինվորի հագերանությունը, անհրաժեշտ խոսքեր պահել նրա հետ զրոյցիցւ համար. Նրա պյուղի ձմռին, նրա անձիշական զանձիրի, նրա կովի, նրա ոչխարիների, նրա արտի մասին... Սպաների հետ իռա սելիս շմոռանալ, որ նրանք արհամարժանքով են նորում բոլոր այն խմբապետներին, որոնք առանց կանոնավոր զինվորական կրթության բարձր դիրքերի են հասել ոյզը. որնդել ոյզդ ենուի վրա, բացատըրել, որ խմբապետները իրենց արկածախնդրությունը չարիք են ամբողջ ժողովրդի համար:

Զվարթը կախված է նրա շրթներից:

— Իւկական մարքսիստը, ընկերներ, պիտք է իմանա գորու ցցել երեսչթների տնտեսական ազգակաները: Տնտեսականը այն երկաթզիծն է, որի գրայով վազում է կյանքի պատշաճությունը Պրոպագանիզմուր այն պէտք է իմանա և ամեն մի երեսչթ պես իր զծերի վրա:

Այդ հիշու է, մոտծում է Զվարթը, այդ որումորական է:

— Միջազգային ամբողջ սրուշետայիտուի համարելով ուժերով միայն կարելի է ձեռք բերել մերջնական հաղթանակը: Համաշխարհային հեղափոխության առաջնորդը Սովետիզմ...

Ահ, այո, հեղափոխությունը ամեն տեղ, ուշամահների ջնջում, արդարություն, ուրու Զվարթի սիրուր ու ծովին բարախում է:

— Եվ երբ համաշխարհային հեղափոխությունը կտ, վաստան ենք անսպայման իգու, այն ժամանակ ի՞նչ կարեւություն ունեն սահմանային հարցերը: Ամենամեծները կանչելունակն և հողերը կորուկունեն ամբողջ աշխատավորներին: Ոինենց որումորականիւն...

Այդ որումորականը Մանուկանդ որումորականի:

— Եիննք որումարտանական... Հիմարություն է, ոճիր է կովել, առանց զրան էլ արյունաքամ այս ժողովական թնդանութիւնի միս է զարձել... Հնդկաստանը այս բռնիւթյուն է, Ֆրանսիայում պորութը ապստամբել են, Խաղաղություն կումայտական ունիմի ինչեւը օրերի հարց է, Գերմանիան հեղափոխություն մեջ է, Չինաստանի մեր ընկերները բանակներ են կաղմել, Թուրքիան ուղիւղովի կենթարկվի ընդհանուր այդ շարժումին իր փրկություն համար...

Եվ Զվարթի աշքերի առաջ աշխարհը բոցերի մեջ այրվում է: Ամեն տեղ ապստամբություն, զինվոր ամբոխներ, Հաղթական քայլերդեր, կարմիր զբոշակներ:

Իւկ մե՞նք, ընկերներ, մենք ի՞նչ ենք անում... Պատրուսովներ

տապալելու հայ բուրժուազիային, կապիտալիզմի լակեյներին... Կարմիր բանակը կազմ և պատրաստ սպասում է մեզ օգնության գալու համար...

Ներկաների աշխերը բոցավառվում են, նրանց սրտերում կրակ է վառվում: Դեմքերը լրջանում են, բոռնցքները սեղմվում:

Հեռուն, աշխարհը վեր է ցցվում ապոկալիպոյան տեսարաններ պարզելով:

— Հիմա անցնենք գործնական հարցերին...

Ժողովը վերջանում է շատ ուշ:

Զվարթը թեպետ հոգնած է, բայց իրեն դզում է բախտավոր: Բախտավոր է, որ կարող է մասնակցել այդպիսի կարևոր և մեծղի շարժման: Աշխերը խորացել են, ճակատի վրա փոքրիկ մի գիծ է գոյացել:

— Ծխո՞ւմ եք, ընկերուհի...

Ամենքը ծխում են: Զվարթը առաջին ծխախոտը վերցնում և վառում է: Չի սիրում, ծուխը գլխին է տալիս. շարունակում է ծխել, իբր թե վաղուց է վարժ, անկաշկանդ ծխի գոլորշիկը փստացնելով:

— Պետք է մազերս կտրեմ,— մտածում է:— Բոլոր աղջիկների մազերը կտրված են:

— Ուրեմն, վաղը որոշված վայրում...

— Անպայման:

Դուրս են գալիս զույգ-զույգ:

Լռակյաց և մենակյաց փողոցներում ձյունափոշին վայելով ման է գալիս:

Քաղաքը ոռնում է վիրավորված գազանի նման:

Քայլում են գյվարությամբ: Աստաֆյան փողոցը: Եկեղեցու դռան կամարի տակ ձյունակույտ է ժաժ գալիս: Զյունը ծածկել է մարդկային մարմինների մի կուտակում: Մեկը մյուսին փաթաթված, կծկված գալարված այդ մարմինները կուտակված միասին դողում են: Եթե վաղը առավոտ արթնանան՝ նրանցից շատերը իրենց թերի մեջ դիակներ պիտի գտնեն:

Ո՞ւր են լեռները:

— Ո՞ւր է Մասիսը, Արագածը, Գեղամա շղթան:

Ուինչ չի երևում: Աշխարհը ձյունափոշի է և քամի:

Զվարթը, որ գլուխը քամու դեմ տված վաղել էր, կուրացած կանգ
է առնում։ Թուխ երիտասարդը շտապում է նրա հետևից, մոտենում և
թևերը տարածում՝ նրան քամու դեմ պաշտպանելու համար։ Զյունը
նրանց շուրջը պտույտ է գալիս, վայրկենապես նրանց ծածկում է և
մտրակում։

Դիմուցի տան մի պատուհանը լուսավորված է։

Մեկը նստած է հեռագրական զործիքի առաջ։ Տիկ-տակ, տիկ-տակ,
տիկ-տիկ-տիկ-տիկ, տիկ-տիկ։ Ծխախոտը վարի շրթունքին կացրած՝
մարդը ակնոցները անդադար ուղղում է և գրում։

— ... Շուշվա կիրճում թուրքերի հետ կոփվը շարունակվում է։
Անտանելի ցուրտ։ Ենթասպա Շաբանյան տասը մարդկանց հետ ան-
հետացավ։ Տրամադրությունը բարձր։ Սպասում ենք պաշարի...»

— Տիկ-տիկ, տիկ-տիկ...»

— Օլթի։ Անկարագրելի սառնամանիք։ Մարդիկ առանց կոշիկի։
Թշնամին ետ մղված, կարեոր կորուստներու։ Օղնազորքի հրամայ-
կան անհրաժեշտություն։

Մի դարպասի միջից կնոջ լացի խուլ ձայն է լսվում։

— Լացի ձայն է լսվում, — ասում է Զվարթը։

— Սպասիր։

Երիտասարդը ներս է մտնում։

— Գնանք... Ի՞նչ անել, — ասում է նա դուրս գալով։ Երկու զա-
վակների դիակի առաջ շոքուծ լաց է լինում...»

Զվարթի թևից բռնում քաշում է։

— Ահա քեզ էլապիտավուտական ուժիմը!»

— Եղբայր, համբերությունն էլ սահման ունի, չէ՞... Ի՞նչ է, ծիծա-
դո՞ւմ են մեր վրա, տիսմարի տե՞ղ են դնում... Իշու քուտակներ... մեզ
թողել են այս շոր, ամայի անապատում... թե մի քանի ժամից ետ
կգանք... Դեռ գալու են... Մարդ աստծու, այդպիսի անկազմակերպու-
թյուն, այդպիսի անիշխանություն իսկի կարելի՞ է պատկերացնել...
Եիրակի բոլոր հավերը նայում են մեզ վրա և հոհում... Սպասեք, ես

նրանց ցույց կտամ... Ավելի վտանգավոր անասունների հետ եմ զործ ունեցել...

Հերյանը զայրացած կանգնել է:

Առքի կրունկը վեր է բարձրացնում, ծխամորճը շղային շարժումով թափ տալիս, ապա վեր ցցում, օդում թափահարում և աշբերը կատաղությամբ լցված շաբունակում.

— Աչա երկու ամիս է ճանապարհ ենք ընկել. ուղղակի դժոխքը Վրաստանում ասես էլ ինչեր շտեսանք... անհավատալի բաներ... Յըք, վերջապես, սահմանը անցանք՝ ուրախացանք։ Ցուն հասանք, թե հիմա ամեն բան կերպադրվի... կարգադրվեց, ընկանք լուսնոտների ձեռքը... բա՞ն եմ ասում՝ կովի աշքերով նայում են քեզ, քթի տակից մոմուլով համաձայնվում, հետո առանց խաբար տալու դնում, կրշում... Եկել ենք հասել Գյումրու մոտերը, գոնե քաշեին տանեին մինչև քաղաք... շէ, թողին պնացին... Ես նրանց հերը, ես նրանց... .

Զայնը գլխին գցած հայնոյում է:

— Ասում են դժվար է, բարձր է, մաշինը ուժ լունի քաշելու...

Հերյանին պատասխանողը մի գյուղացի է, որի տարիքը անկարելի է որոշել, այնքան, որ նրա դեմքի գծերը և կնճիռները շփոթված են։ Նայվածքը կարճ է, բառերը սակավ։ Երբ ստիպված է բան ասել, ամեն երկու բառէց հետո կանգ է առնում, գլուխը մի կողմ ծում, ձեռքերը միացնում փորի վրա և աշքերը բացխիում։

— Էս զահրմար մաշինը երակներում արյուն լունի...

— Դե, որ արյուն շունի, — պատասխանում է Հերյանը, — կարող էին մյուս վագոնները թողնել, ի՞նչ կա որ այդ վագոններում... զի՞թ զիքիւ...

— Զէ, վրան փեշատ է խփված...

— Մեծ բան... Փեշատը խփում են գողերի համար, իսկ գողերը հենց էստեղ են, ներսը... Իրենց հետ խոսես, իրենք զաղափարական են, առաջադեմ... որովհետեւ աշխարհ են տեսել, Երեանից Թիֆլիս են գնում և Թիֆլիսից Երեան... Դա անվանում են աշխարհ տեսնել... Ինձ հարցնես, անխիղճ մարդիկ են... Եվ ես՝ հիմարս ինչ ունեի լումելի տալիս էի նրանց... Էլ ծխախոտ ասես, օդի ասես... Եվ ահա՝ առ քեզ... Վհատվում է, բարկանում, ուսերը թոթվում։

— Բա՛, բա՛, բա՛, բա՛...

Զի իմանում ինչ անի։ Մխամորճը լցնում է, վառում, առաջ և ետ գնում, ապա ձեռքերը ծալում է կրծքի վրա և հուսահատ նայում։

Մի երկու հարյուր քայլ հեռուն, մերկացած լեռների և ոյրվոծ ժայռերի ոտքին տարածված դաշտավայրում ցցվել է նավը։

Երկու ապրանքատարների վրա բաղմած, նրա վարի մասը շրջապատված է ամեն տեսակ փայտեղիններով, գերաններով, տախտակներով։ Կապված, բանտարկված ծռվային տարօրինակ էակի է նմանում։ Կայմը ցուցամատի պես վեր տնկված, ծխնելույղը պարապ և շվարած։

Արբացած, կարեհույզ, ծիծաղելին

Հերյանը երկար ժամանակ նայում է նավին, ծխում և զսպում իր հառաշը։

— Հիմա ի՞նչ ենք անելու, — դիմում է վստահ շեշտով, հանգիստ կանգնած գյուղացուն։

Գյուղացին ձեռքով ցույց է տալիս շեղակի իջնող արեին։

— Զարմանալի է, — ասում է նա, — Երեանը շեկավ...

— Իսկապես, — հանկարծակիի եկած համաձայնվում է Հերյանը, — Երեանի գնացքը վաղուց պետք է անցներ...

Մեկ մեկի աշքերի մեջ են նայում։

— Մտածում եմ, — աշքերը բացիսկելով ասում է շինականը, — մտածում եմ, որ պոեզդը...

Չեռքերը միացնում է փորի վրա, զլուխը բարձրացնում դեպի երկինք և այդպես մնում։

— Դե, ասա էլի, ի՞նչ ես մտածում...

— Ես ի՞նչ իմանամ, սիալվում եմ... Մտածում եմ Երեանը ոնց որ պիտի շգա...»

— Զայտի՞՞՞ դա... Ուրիշ անգամ պատահե՞լ է...

— Չէ։

— Այսօր ինչի՞ չպիտի դա...

— Ես ի՞նչ իմանամ... Հազար ու մի բան են ասում... Երեկ գիշեր գեղում զահելները խոսում էին, որ իբր թե կործերը Գյումրում լավ չեն գնում... Ես ի՞նչ իմանամ...

Հերյանը ուշադիր կերպով նայում է նրան, Զգում է, որ ծածկամիտ շինականը շատ բան գիտի, բայց վախենում է ասելու եվ, հանկարծ, սկսում է մտածել Երկաթուղային ծառայողների և բանվորների տարօրինակ վարժունքի մասին. Նրանց քմծիծաղները, կառավարության հանդեպ նրանց կծու և թշնամական քննադատությունները, ապա նրանց այդպես թողնել գնալը...

— Ադա, — ասում է նա զյուղացու աշքերի մեջ շեշտակի նայեավ, — ադա, դու բաներ ես իմանում և չես ուզում ասել... Ախր, ինձանից ծածկելու ի՞նչ կա... Ես խում թշնամի շեմ, բարեկամ մարդիկ

ենք... Ես մտահոգվում եմ, ոչ ինձ համար, այլ այն իւեղճ արարածի համար...

Մատով ցույց է տալիս նավը:

— Ժողովրդի ապրանք է, ես էլ պարզ ծառա եմ... Մտածիր, երկու տարի է արյուն-քրտինք եմ թափում...

Հուզվում է: Ռազում է իմանալ, անպատճառ իմանալ: Զգում է ինչ-որ գեղքեր են տեղի ունենում: Նորից դիմում է գյուղացուն: — Հասկացիր, եղբայր... Այս անմեղ անտառնը ևկել ընկել է այս շուկրը, սպասում է, տառապում... Ժողովրդի սեփականություն է, իւալիսի համար... Եթե մի քան է պատահել, քե մատադ, ինձանից մի ծածկիր... Հայ ենք, չէ՞ ամենքս էլ հայ քրիստոնյա ենք, չէ՞...

— Ի՞նչ իմանամ, — պատասխանում է գյուղացին, — Ի՞նչ իմանամ... Ասում են կարմիրները պիտի զան... Դե... շինականը հոգնել է, սպանվել է, արտերի համար ցանքս չկա... Դե, իհարկե, եթե զան, շատ լավ է, շատ և շատ լավ... շինականը ուրախ կլինի...

Հերյանը մնում է ապշած:

— Ի՞նչ իմանամ, էղպես են ասում, — շարունակում է մարդը:
Հերյանը այլևս նրան չի լսում:

Անորոշ նայվածքը ման է ածում շուրջը: Հսկա լուսվյուն է և հսկա պարագություն: Թեթև զարնանային քամի: Քարերի տակից թարմ խոտեր են բուսնում: Նայում է լեռներին, նայում է նավին և, հանկարծ, ամեն ինչ թվում է անիրական: Իրեն զգում է սոսկալի կերպով մենակ, անպաշտպան:

Նայում է գյուղացուն. փակ, համառ մի էակ:

Նավը, զաշտը, լեռները, գյուղացին: Ի՞նչ է այդ, երա՞զ է:

— Աղա զան, — ասում է մարդը երկար լոելոց հետո, — ոնց որ պուլզը էլ չի զա, իզուր սպասում... Հացս էլ վերջացել է...

— Ի՞նչ է, զնո՞ւմ ես: Ո՞ւր ես զնում, — հարցը Հերյանը երազից արթնացող մարդու ձայնով:

— Ի՞նչ իմանամ... զեղ...

— Լավ, իսկ Ե՞ս... Այստեղ մէհսէի ի՞նչ անհմ. ես էլ պաշտը լունեմ...

— Աւեմն, զեղ զնանք:

— Իսկ նա՞վը:

— Նավը չի կարա զալ: Թող մնա, քիչ սպասի, խոմ չի փախչի... Աստված նրան պահապան:

— Ինչքա՞ն ժամանակ պետք է գյուղ հասնելու համար:

— Գյումրուց հեռու չեմ... որ բան ման պատահի, շուտ իիմանանք Մաշինիստն էլ էնտեղում է, տեսնենք ինչի՞ չի եկել...

— Լավ,— տում է Հերյանը վճռական ձայնով,— ինչ ուզում է թող լինի, գալիս եմ Սպասիր, գնամ նավի կարինը կողպեմ:

Բավական երկար ժամանակ քայլում են երկաթգծի ուղղությամբ, ապա սկսում են մազլցել բլուրները:

Հերյանը դարմանքով դիտում է գյուղացուն նա ծույլ, դանդաղ, ծանր մարդ չէ այլևս Քայլել սկսելու վայրկյանից նա բոլորովին փոխվել է: Արագաշարժ, թեթև, ճկուն: Բլուրները մազլցում է այժի նման Յատկելով, քամու նման սահելով, աշխույժ:

— Եինականները բոլորն այ այդպես են,— մտածում է Հերյանը, հազիվ նրա հետեւից հասնելով,— մարդ չի իմանում ո՞ւմ հետ գործ ոմի: Ամեն ինչ ժամկում են՝ շարժումները, մտքերը, բառերը: Չեն խոսում, հարցերին չեն պատասխանում, նայում եմ աչքերիդ սառած աշքերով, մինչ՝ ամեն բան գիտեն, ամեն բան հասկանում են...

Երբ հասան բարձր բլրան կատարին, կանգ տոան: Այլևս ճանապարհի ամենադժվար մասը անցել էին, մնացածը զարիվար էր:

— Մի քիչ հանգստանանք...— ասաց գյուղացին,— դեռ երկար ճանապարհ կա... Մենք սովոր ենք, նոր մարդու համար քիչ զժվար է...

— Լավ,— պատասխանեց Հերյանը:— Բավական է, որ շուշնանք... մութը ընկնելուց առաջ տեղ կհասնե՞նք:

— Կհասնենք, աստծու կամքով կհասնենք:

Հերյանը դիտեց տեսարանը:

Մեկը մյուսին հրող, մեկը մյուսի վրա դըրվող բարձրությունների մի շարք Կարծես երկնքի ծայրից անկանոն վայր թափված բբոնդի բաղադրաթյուններ լինեին, որոնք ժամանակի ընթացքում քարացել էին: Այդ տեսարանը տարածվում էր առանց վերջանալու:

Տեղ-տեղ ցցվում էին սրածայր ժայռեր և կուտակումներ, որոնք բնական ամրոցների տեսք ունեին: Արդյո՞ք ժամանակին այսակից չեն անցել հսկաներ և ժամանցի համար ամեն ինչ ցրել, հրմշտկել, աշու ձախ նետել և մեկնել:

Մերկ քարեր, խոր ստվերներ, բոնկվող լույսեր:

Մեծղի, կլանիչ, մարդկային շափից վեր:

Թեթև էր օդը: Պայծառ: Կարծես մթնոլորտը դողանչում էր:

— Այն կողմերը բնակչություն չկա, — ասաց Հերյանը երկար դիտելուց հետո:

— Ո՞նց թե, Գյուղերը բլուրների հետեւմ են, քամիների պատճառով...

— Իսկ Գյումրին ո՞ր կողմն է:

— Են բարձունքների հետեւմ... արևի կողմը, էնտեղ որտեղ ժայռերը վերջանում են...

— Այո:

— Քիչ աշ մեր գյուղն է, Շուշնավանը... Մեր գյուղից մի ժամ հեռու... քաղաքն է...

— Դեռ որքան պիտի քայլենք:

— Կես ճանապարհը անցել ենք: Հիմա հեշտ է... իշնելու ենք: Նորից ճանապարհ ընկան: Քայլեցին առանց խոսելու: Զառիթափի վրա կուտակված ճերմակ տներ երևացին: Ըների հաշոց:

Մայր մտեղ արևը հորիզոնը բռցավառել էր: Հրկիզված լույսերով ծանրացած լոռոթյունը օրոր էր դալիս բլուրների կատարին:

Պետք է նորից բարձրանային:

Մի գյուղացի՝ կովի վզից կապած թոկը ամբողջ ուժով քաշելով պոռում էր: Կովը սև էր, միայն մի եղջյուր ուներ և համառ ճակատ: Քիչ ալելի վերը, մի մարդ և մի կին, մի-մի ճիպոտ շարժելով ոշխարներ էին քշում: Կինը՝ սեղուկ և շոր, ձախ ձեռքով ծանր զամբյուղ էր կրում: մարդը՝ ուսի վրա բեռնված մի կապոց: Ոշխարները ամեն վայրկան կանգ էին առնում, մեկ մեկի քսվում, իրենց շրթունքները հողերին քսում: Փոշի և բուրդ:

— Բարի երեկո,— ասաց Հերյանը, ուրախ, որ վերջապես մարդկանց էր հանդիպում:

— Հազար բարով,— պատասխանեցին կինն ու մարդը և հետաքըրքը նայեցին Հերյանին:

Բավականին դժվար դասիվեր էր:

Հաստ հոնքերով, լեցուն և եփված երեսով մեկը՝ երկու եղներով լծված ճոռացող սալը էր քշում, երեսը ճիպոտը խաղացնելով: Եղները շէին ուզում բարձրանալ: մարդը աշ ու ձախ էր վազում, եղներին խըփում, զոյրանում:

Հերյանի ընկերը սկսեց նրան հարցուփորձ անեց: Զէ, քաղաքում չի եղել, բայց ճանապարհին քաղաքից ծանոթների է հանդիպել: Լավ բաներ շեն պատմում: Ասում են շարժում կա: Զի հասկացվում: Ասում են բանվորները և զինվորները ապստամբել են, կարմիր դրոշակ բարձրացրել, զալմաղալ սարգել: Ասում են կառավարությունը փախել է... Ո՞վ պիտե, ճիշտ է, թէ սուտ... Շատ բան են պատմում:

Հորիկոնի երկու ժայռերում մտն եկող լուսերը հանկարծ մարեցին։
Լուրեր հազորուղ գյուղացին վաղեց սայի հետեից։ Սայի ան-
տանելի կերպով ճռում էր։

Հերյանի սրտի վրա մեծ հուսահատություն իշավ։

Հանկարծ, ումեն կողմից շներ դուրս պրծուն և սկսեցին հաշել
Հերյանի ընկերը զոռաց, փորձեց նրանց սիրաշահել, փաղաքշել, բայց
ոչինչ չօգնեց։ Ծները սպառնում էին։ Ստիպված քար նևտեցին։

Ավելի վերը, մի տղբյուրի մոտ, ջերմ շրթունքներով և սար ատամ-
ներով հաստամարմին աղջիկներ էին կանգնած։ Կաղմիր թուշեր ունեին
և մեծ աշբեր։ Մոտից անցնելու ժամանակ լուսցին և աշքի տակով նա-
յեցին Հերյանին։ Հերյանը բարեկց։ Նրանք պատասխանեցին վախսուա-
ծայնով և ծիծաղը զսպելով։ Չորսցած խոտի, թառամած ծաղկի և զամ-
բուի հու էր զալիս նրանցից։ Մի աղջիկ, կովի առաջ պատող արած,
արակաշարժ, թալշյա մասներով կաթ էր կթում։ Կովը եռեի ոտքով
աքացի էր տալիս, աղջիկը շարունակում էր կթել։ Հերյանը նայեց և
մեծ ցանկություն զգաց մի բաժակ կաթ խնելու Սովոծ էր։

Օվ ահա զյուղի տուաշին տները։ Շինականների մի խումբ էր կանգ-
նած։ Չիրուկս էին ծխում և զբուցում։ Մեծ փափախներ, ծանրաբենը-
զած հոնքներ, երկայն բեղեր, փայլվուն փոքրիկ աշքեր և կոճորի նմոն
ծոված ձեռքեր։

Մեծ մասամբ ծերեր էին։

Կանգ առան, բարեկցին։

— Բարի... հազար բարով...։

Նայեցին ուշաղըությումը և կտսկածանքով։

Հերյանի ընկերը բացարեց իրենց ներկայության պատճառը։ Խառ-
նաշկեռթ մի բացարություն։ Ստանցիա նավ է եկել, խսկական մի նավ։
Գիում է նրեան։ Շուելի մաշինիսը մեկնել է, ասել է կզա և մինչեւ
հիմա յը եկել։

Գյուղացիները լուսն էին, մեկը մյուսի աշքերէ մեջ նայում և լուստ
Վերջապես, նրանցից մեկը անհարմար լուսթյանը վերջ տալու հա-
մար նայւածքը մտն ածնց երկնքի վրա և տուց։

— Աշխարհ է, ամեն ինչ կարող է պատահնել...։

Այդ ուսաց մասհոգված, իմաստոն շեշտով, ապա նայեց մյուս-
ներին, ոտեղ աշքերը վար զետին նայեցին։

— Ո՞չ է իմանում, ի՞նչ է անցնում այդ զյուղացիների գլխով. —
Ժտածեց Հերյանը։

— Եւսցեք, ի սեր աստծու, ի՞նչ կա, ի՞նչ շիտ քաղաքում, — հոր-
ցը ըրեց նու։

Գյուղացիները իրենց ուսերը թոթվեցին:

— Ո՞վ կարա ինչ ասի...

Աշինչ շէին իմանում:

Ծոված, կտկտված մի ծերունի, շիբուխ սեղմող բռունցքը վեր տընկեց, որածայր ծնոտը ուղղեց Հերյանին և ասաց՝

— Երբ տանտերը տունը թողնում մեկնում է, ամեն ինչ քարուքանդ է լինում: Զահելները հանգիստ չեն. էս ենք ուզում, էն ենք ուզում... էն ա, առին նստեցին...

Դողացող ձեռքով շիբուխը բերնին հասցրեց և բարկացած շըրթունքներով ծծեց:

Մի ուրիշը, շատ հաստ բեղերով մեկը, ասաց՝

— Զահելությունը եռացող ջրի նման է, մտածել շփիտի... Յորդա ձիու նման վազում է, վազում...

Հառաշեց:

— Իսկ տուժողը ո՞վ է, — բացականչեց մի երրորդը, — տուժողը զյուղացին է...

— Քղորդ է...

Հերյանի ուղեկիցը, որը իբրև կայարանի սլաքավար իրեն համարում էր պետական պաշտոնյա, գիտուն և տեղյակ մարդ, երկու ձեռքերը լայն բացեց, մատները շռեց, սրան նրան նայեց, ուզեց մի բան ասել և ոչինչ շասաց:

— Ի՞նչ է, Մարտիրոս, բա՞ն էիր ուզում ասել, — հարցրեց ձերերից մեկը:

Մարտիրոսը նորից ձեռքերը բացեց, աշքերը պլզեց և սաստիկ հուզվեց:

— Ախր, պետք է հասկանալ, — վերջապես ասաց նա, — պետք է հասկանալ... Երբ պոեզիք գծի վրա գնում է, ազ ու ձախ լի նայում, գնում է և վաս սալամ... Եվ մեկ էլ, պետք է հասկանալ, ոռւսը կա, շէ՞ն, ոռւսը...

— Դե, էղ մեկը ճիշտ է, — համաձայնվեց մեկը, — պետք է ընդունել... ոռւսը, հենց գործը դրանում է, ոռւսը...

Մարտիրոսը քաջալերվեց:

— Ախր պետք է հասկանալ, մուս կա, ըղորդ է, ամա ոռւսը էլ հին ոռւսը չի և թագավորն էլ էն թագավորը չի... Դե, մենք ամեն բանից մի քիչ խաբար ունենք... Զինովիկ մարդը, դե, դիտեք... Հիմա դրությունը էղպես է. նոր թագավորի անունը լենին է և էս լենինը ուզում է ամեն տեղ արդարություն լինի: Անպատճառ ուզում է: Ասում են կանչել է վեղիր մեղիրին և ասել, որ աշխարհի վրա էլ հարուստ չի

ուզում, ասել է, ուսկի-մոսկի, Յող, ապրանք տանեն բաժանեն աղքատ-ներին...

Գյուղացիները լսում էին աշքերը լայն բացած:

— Լենինը ասել է՝ թող գնդակահարեն բոլոր հարուստներին, որ խեղճերին մինչև էսօր շահագործել են... ասել է էս հրամանս թող գնան կարդան Ռուսաստանի և մյուս երկրների բոլոր տեղերում... Մեր հայերից մեկը, որ առում են զոկ է, շոքել է առաջը, ճակատը նրա ոտքին կացրել և ասել է՝ Մեծ Լենին, խնդիր ունեմ, հրաման տուր, որ խոսեմ Խոսա, զավակս, խոսա, բարի ձենով ասել է Լենինը:— Էնտեղ, մեր երկրում, ասել է նա, մեր հայ շինականները շարշարվում են... մնացել են առանց ալլուրի, առանց տպրանքի, առանց ոչնչի...— Երբ թագավորը էղ լսել է, շատ բարկացել է, հրաման է տվել՝ ինչ հարկավոր է բաժանել հայ ժողովրդին...

Մի վայրկյան լոեց և հազբական նայվածք սփոեց ամենքի վրա:

— Եվ լեփու-լեցուն վագոններ եկել հասել են Բաքու և Էնտեղից էլ եկել հասել են մեր սահմանը, բայց մեր կառավարությունը չի ուզում ներս թողնի...

Գյուղացիների աշքերը անհագ փայլվում էին:

— Այ քեզ բան... Ինչու չեն ուզում ներս թողնել...

— Ի՞նչ իմանամ: Ախր, պարզ շարություն է...

— Երեխ զրա համար էլ զինվորները ապստամբել են...

— Իհարկե, զրա համար: Զինվորականները ժողովրդի հետ են: Մտածեցին, ծիւեցին:

— Թողնենք ալլուրը,— ասաց շիլ աշքերով մեկը,— ալլուրը անշուշտ, ամա հարցը դա չի, հարցը նրանում է, որ արյուն է թափվում... Էլ շահել շմնաց, զնում չեն վերադառնում... Որբ շատ կա և օղուշաղը մնացել է անհարակ:

— Ժողովրդին չեն մտածում,— պնդեց Մարտիրոսը,— աշխատավորին չեն մտածում:

Հերյանց լսում էր առանց մասնակցելու վիճաբանության: Մտածում էր, որ ավելի խոհեմ է շհականառել: Միևնույն է, ինքը ոչինչ չէր կարող փախել: Պետք էր սպասել: Վաղը քաղաքում ամեն ինչ կպարզվեր:

Լսում էր, մտահոգվում, շարշարվում:

Քիչ հետո եկեղեցու զանգակը սկսեց հնչել: Գյուղացիները լիրովները մարեցին, ուղղվեցին դեպի եկեղեցի:

Զով, մայրամուտի վերջին լույսերին խառնված մթություն էր իշխում: Աքաղաղները երգում էին: Տավարը զնդղնգալով և մայելով վերադառնում էր պյուղ:

Ապա՝ ժանր խաղաղություն:

— Տեսնենք վաղը ի՞նչ կլինի, — ասաց Հերյանը սլաքավարին: —

Առավոտ ստանցիա գնալու ես, չէ՞...

— Հա, գնալու եմ լուսը շքացված:

— Ես ուզում եմ քաղաք գնալ: Աշքդ նավի վրա կպահես:

— Անպայման: Անհոգ կաց:

— Կավ, շնորհակալ եմ: Պարտքի տակ չեմ մնա... Իսկ գիշերը ո՞րտեղ ենք քնելու...

— Մտածել եմ, — պատասխանեց Մարտիրոսը: — Հեղտ է... Երբ ժամը վերջանա, տեղտերից խորհուրդ կհարցնենք: Կինը մեռած է և տեղ ունի: Գյուղ եկողները նրա մոտ են գիշերում:

Ահավասիկ գյուղի քահանան, տեր Պողոսը Փոքրահասակ մարդ: Քիթը քիչ տափակած, աշքերը մեծ և պարապ: Մորուքը նրա հասակի համար շափականց երկար էր, և այդ պատճառով էլ գյուղի շահելները նրան անվանում են տեր Մորուք: Խոսելու ժամանակ նա այդ մորուքը անզադար շոյում է, իսկ Երբ հուզվում է, կրծոտում է նաև առատ բեղերը: Բարի մարդ է, ոչխարի և հովվական շան տարօրինակ մի խառնուրդ: Մազուր և դանդաղ:

— Աշքիս վրա, պլխիս վրա, քահանայի տունը ամենքի տունն է, — ասաց նա Մարտիրոսին լսելուց հետո: — Միայն թե ներողամիտ կլինեք, շինական մարդ ենք, քաղաքի հարմարություններ չունենք, ինչ ունենք շունենք հալալ սրտով ձեր տրամադրության տակն է... Դե, գնանք:

— Ես գնամ, հետո կզամ, — ասաց սլաքավարը և մեկնեց:

Քահանայի տունը եկեղեցու մոտ էր: Պարզ գյուղական մի իրճիթ: Առաջը մի քանի ծառեր: Ներս մտնելու համար պետք էր պլուխ ծռելով մի քանի աստիճաններ վայր իջնել: Մեծ սենյակը կես լուսավորված էր անկյունում գրված փոքրիկ նավթի լամպարով: Խորքի դուռը բացվում էր գոմի վրա: Հարդ, թրիք և մզլուտություն:

— Համեցեք...

Հերյանը գրավեց սենյակի միակ աթոռը: Տեր Պողոսը կոշիկները հանեց և ծալապատիկ նստեց անկյունում: Դուռը բացվեց և մի աղջիկ՝ ծանր սև մազերով, երկար հոնքերով, բորիկ ոտքերը գետնին շրմփաց: Նելով, ամաչկոտ աշքերը վար կախած ներս եկավ տաք զրով լցված ամանը ձեռքին: Հերյանի առաջ շոքեց և ուզում էր նրա կոշիկները հանել:

— Զէ, քույրիկ զան,— բողոքեց Հերյանը,— շատ և շատ շնորհակալ եմ, հիմա չէ, հետո կարող է... մի քիչ շուր, խնդրում եմ...

Աղջիկը մնաց անորոշ, մինչև ականջները կարմրեց:

— Ճամփորդի ոտքերը լվանալը պապենական սովորություն է,— ասաց քահանան: — Լավ, Հայկանուշ, եթե պարոնը չի ուզում, նրան հանդիստ թող... Գնա խոհանոց և առածու շմերժածը բեր տեսնենք....

Աղջիկը շտապ անհետացավ:

— Հանգուցյալ Եղբորս աղջիկն է,— բացատրեց տեր Պողոսը: — Որք է մնացել. Հերը քնկավ ավստրիական ֆրոնտում, մերին էլ շղիմացավ այդ ցավին, մեռավ: Պատերազմը ինչքան ասես տներ քանդեց...

Տերողորմյան հանեց և ձեռքում խաղացրեց:

Ռոտելու ժամանակ սենյակը կամաց-կամաց լցվեց այցելուներով: Քարենում էին, բարի ախորժակ ցանկանում և գնում շարքով նստում պատի երկայնքին: Հաղիվ նստում էին, գոտու միջից դուրս էին հանում շիբուխները, փոքրիկ տուպրակի ծխախոտը ափի մեջ ճղմում և բթամատը անդագար շարժելով ծխում:

Հայկանուշը պնակները վերցրեց: Քահանան խաշակնքեց, քթի տակ մի աղոթք մոմոաց, հառաշեց:

— Էղպես բաներ,— ասաց նա, — Էղպես բաներ... Հո՛, Հո՛, Հո՛... Էղպես բաներ...

Մեջքը տվեց պատին, մորուքը շոյեց և լոեց:

Ամենքը լուռ սպասում էին:

— Էս մեր պատվական հյուրը,— ասաց նա, Հերյանին մատնահղելով, — ծովային գործերով է զբաղվում: Բաթումի ծովից մի նավ է տանում Սևան:

Ներկաների նայվածքները կուտակվեցին Հերյանի դեմքի վրա:

— Էնտեղի սրբերին սիրելի գործ է,— ասաց ներկաներից մեկը:

— Նայած,— պատասխանեց քահանան հեղինակավոր շեշտով, — նայած... նավը, ինչպես պատմում է, թխթիսկացող, փշտփշտացող մաշին ունի... զրքերից հայտնի է, սուրբերը աղմուկ չեն սիրում, աղմուկը սատանի համար է... Բարեպաշտ, սուրբ մարդիկ քաշվում են կղզի, աշխարհի զալմաղալից փախչելու համար... Աշխարհում էնքան աղմուկ, էնքան աղմուկ կա, որ աստված մարդկանց ձենք չի կարող լսել...

— Էղ մեկը ճիշտ է,— համաձայնվեցին հյուրերը:

Տեր Պողոսը գրպանից թուղթ և ծխախոտ հանեց, մի պլանակ նկարեց և լոեց:

— Էսօրվա օրը մարդը մարդ չի, իմ արև...— ասաց անշարժ դեմ:

քով, շրթների ծայրին խոր զժեր սեղմած մի ծերունի: — Աստված էլ իր փեշակը դժվար է տանում:

— Հալմաղալ երկրում, դալմաղալ երկնքում. ո՞վ կարա ինչ լսել, — ավելացրեց մի ուրիշը:

Ծխեցին:

Մոտի ախոռում տավարը սմբակները գետինն էր խփում:

— Էղպես բաներ... էղպես բաներ...

Տեր Պողոսը կուշ եկավ և մատները ման ածեց մորուքի երկայնքին: Մատները բարձրացան մինչև ծնոտը, այնտեղ հաստ ու գեր միշտների նման մի վայրկյան կանգ առան, անհանգստացան և երբ պատրաստվում էին վայր իշնել, հանկարծ, շփոթվեցին... Դուռը աղմուկով բացվեց և Մարտիրոսը մի անժանոթ զինվորականի հետ ներս մտավ:

Բարեկեցին, նստեցին: Ամենքը ուշադրությամբ նայեցին զինվորականին:

Նա բարձրահասակ մի տղա էր. լայն ուսերով, լեցուն զեմքով, առողջ, կայտառ: Կապտավուն սուր աշքեր ուներ և շեկ, ինամքով սանրոված մազեր:

— Բարով, հազար բարով, — ասաց քահանան, — էղ մեր երիտասարդին առաջին անգամն եմ տեսնում...

Մարտիրոսը հարցաքննող աշքերով նայեց զինվորականին, հետո շվարած աշքերը այս ու այն կողմ դարձրեց և քաջություն առնելով, ասաց՝

— Ընկերը նոր է... եկել է քաղաքից... Կոմիտեն նրան ուղարկել է պաշտոնով... այսինքն, վասն որո... ժողովրդի հարցերի մասին խոսելու... տոհմասարակ...

Զինվորականը ժպտաց:

Քահանան վատ նախազգացումով լցվեց: Ինքն էլ վախից և անորոշությունից մի ժպիտ ձեացրեց դեմքի վրա:

Հազար:

Բոլոր ներկաները նույնակա հաղացին:

Ամենքը մնացին սառած:

— Երկրացիներ, — լուրջ և բամբ ձայնով հայտարարեց նորեկը, — Ռազմա-հեղափոխական կոմիտեն, որը կազմվել է Ալեքսանդրապոլում, ինձ ուղարկել է ձեր գյուղը, աշխատավոր գյուղացիներին ողջունելու և դեպքերի մասին նրանց տեղեկություններ տալու համար:

Խոր, մեռելային լոռության մեջ լսում էին:

Զինվորականը շարունակեց՝

— Ռազմա-հեղափոխական կոմիտեն ներկայացնում է աշխատա-

վոր մասսաների կամքը... Ինչպես գիտեք, մեր ժողովուրդը հոգնել է անզադար տեսդ պատերազմներից, տիրող աղքատությունից, անոթությունից և որոշել է վերջ տալ անտանելի զրությանը... Մայիսի մեկը եղավ վճռական օր... պրոլետարիատը ամեն տեղ ապառամբեց... Հենց այս րոպեիս, երբ խոսում եմ ձեզ հետ, երկրի տարբեր վայրերում՝ Ղարսամ, Ղարաքիլիսայում, Սարիղամիշում, Նոր Բայազետում և ուրիշ վայրերում—կազմվել են նույնանման կոմիտեներ... Կոմիտեն ինձ ուղարկել է ձեզ մոտ, որպեսզի դուք էլ միանաք բանվորների և պյուղացիների շարժմանը և վերջ տաք այն խայտառակ զրության, որի անմեղ զոհերն եք...

Խոսում էր: Տեղ-տեղ տաքանում, տեղ-տեղ կանգ առնում, որպեսզի ժամանակ տա մտածելու նայում էր զեմքերին, տեսնելու համար, ինչ տպավորություն են թողնում իր ասածները: Խողների համար այդ ամենը նոր էր:

Երբ երիտասարդը վերջացրեց, բոլոր ներկաները նայեցին աեր Պողոսին: Տեր Պողոսը կուշ եկավ, գլուխը թաղեց ուսերի մեջ, երկու ձեռքերով բռնեց մորուքի ծայրերը և, հանցանք գործած շնիկի նման, աշքերը հառեց Հերյանի վրա:

Հերյանը լցնում էր իր ծխամորճը, առանց ոչ ոքի նայելու
— Հիմա զե հանգամանքը էնպես է, որ,— ասաց Սարտիրոսը
կանգալով, — հանգամանքը նա է, որ ընկերը ասաց իր ասելիքը... Պարզ
է, որ զրանք էղպես ասած պետական գործեր են և շատ բարձր և շատ
կարևոր...

Եփոթվեց:

— Լավ կլիներ, — ասաց զինվորականը նրա խոսքը կորելով, — որ
բոլորը արտահայտվեին...

Որ այդ ասաց, ամենքը իրար նայեցին:

— Դե, որ պետք է խոսել, խոսեք, — զիմեց շինականներից մեջը
մյուսներին:

— Վարդան բիծա, դու ասա՛, — առաջարկեց մի ուրիշը:
Կնճիռներով լցված շրթունքները սեղմելով, Վարդան բիծան մտածեց, ապա խոր մի գաղափար արտահայտելու ձեռվ ասաց՝

— Եթե հարցը պետական հարց է, բարձր, ինչպես Սարտիրոսն է ասում, էն ժամանակ խոսքը պատկանում է մեր ուրատերին: Մենք ի՞նչ կարող ենք... Տերտերը ավետարան գիտի և էղ բաներից հասկանում է...

— Էղ մեկը ճիշտ է...

— Ըղորդ է, տերտերը գիտի...

Տերտերը վախեցած շորս կողմ նայեց և տասը մատներով մորուքը շոյեց:

— Տերտերը էստեղ գործ չունի, — բացականչեց պատգամավորը նեղացած ձայնով, — ձայնը պատկանում է աշխատավորներին, ժողովրդին...

— Աղասի, — դիմեց սլաքավարը անկյունում նստած մեկին, — Աղասի, դու ի՞նչ ես ասում...

— Ի՞նչ կարամ ասել, ախաղեր ջան: Ես ասում եմ, որ առանց եկեղեցու մենք ի՞նչ կարանք ասել: Եթե էստեղ տերտեր ենք պահում, մի բանի համար ենք պահում, չէ՞... Թող ինքը ասի ինչ պետք է ասել, և մենք համաձայն ենք...

— Լավ ասացիր, Աղասի...

Գլխի շարժումով համաձայնության նշաններ արեցին:

Տերտերը աշքերը լվաց և ամբողջ մարմնով երեր եկավ:

— Ես ծառա մարդ եմ, — ասաց նա վերջապես համարձակություն առնելով: — Ամեն բան խալխից կախում ունի և մեր եկեղեցին ժողովրդի եկեղեցի է... Իհարկե, կան մեր մեծերը... որոշում առնելուց առաջ տեսնենք ինչ է ասում մեր սրբազն առաջնորդը... Ախր, վարդապետներ կան, էջմիածնա աթոռ կա... էղաղես չի կարելի...

— Մենք մեկ մեկի շենք հասկանում, — նրա խոսքը կտրեց զինվարականը բարկացած շեշտով: — Ի՞նչ առաջնորդ, ի՞նչ բան... Ես եկել եմ Ռազմա-Հեղափոխական կոմիտեի հրամանով որոշ զիրեկտիվներ հաղորդելու համար... Տեսնում եմ, այստեղ ավելորդ է այդ մասին վիճաբանելը... Էզուց ընդհանուր միտինգ կանենք, պահանջում եմ, որ զյուղի աշխատավոր զանգվածը հավաքենք...

— Միտինգը ո՞րն է...

— Ժողով, Հրապարակային ժողով...

— Հա, ոե եթե ժողով է, թող ժողով լինի...

— Հարցը նրանում է, — ասաց Մարտիրոսը հաշտարար ներկայանալով, — որ պետք է հարցին նայել շահի տեսակետից նախ և առաջ շինականի շահը...

Կանգ առավ և ավելի հանաքով՝

— Եթե լավ մտածենք, կտեսնենք տեր օրհնած Ռուսաստանը ուզում է մեղ օգնի, ժողովրդի շահերը պաշտպանի, հողը գյուղացուն տա, իսկ ժողովուրդը լի կարողանում օգտվել էղ օգնությունից... Իսկ ինչի՞ համար ժողովուրդը չի կարողանում... Հարցը դրանում է...

Գյուղացիները զարմացած նայեցին:

— Ընկեր Մարտիրոսի ասածը ճիշտ է, — միշտամեց զինվորակա-

նը, — եղբայրական կարմիր Ռուսաստանը պատրաստ է ամեն բանով
օգնելու աշխատավոր հայ ժողովրդին... Հիմա դուք պետք է որոշեք...
Գյուղացիների աշքերը փայլվեցին
Ամենքը սկսեցին միասին խռուել

* * *

Զնայած մեծ հոգնության, Հերյանը շկարողացավ լավ քնել։ Սիրով
կծկվում էր, միտքը շարշարվում։ Ինչպիսի անսպասելի զեպքեր...

Մոտը պառկած քահանան նույնպես չէր կարողանում քնել, անկող-
նի մեջ թափալ էր զալիս, մի վայրկյան խոմփում, ապա արթնանում,
ախ քաշում։

— Տեր աստված, — ասում էր նա, — տեր աստված...

— Ի՞նչ է, տեր հայր, չե՞ս քնում...

— Քոմա փախել է, — հառաշում էր քահանան։ — Բայց ինձ մի
նայիր, դու քնիր, բայտ ջան, դու քնիր...

Ախոսում էր պատում անդադար շարժվում էր, գլուխը զարնում պատիհա
Սենյակում օդ չկար։

Լույսը հաղիվ բացվեց, Հերյանը անկողնից վեր թռավ, արւած
հագնվեց և քահանայից հրաժեշտ առնելով մեկնեց։

— Աստված քեզ հետ, — ասաց քահանան։ — Տեսնենք մեր զիիին
ինչ օյին է դաշու...

Դրսի զովը նրան ցնցեց։ Երեսը տվեց նոր արթնացող լուսներին և
քայլեց։ Հորիզոնի վրա բոցավառ սնդիկ էր ման գալիս։ Բլուրների կա-
տարները ճարճատում էին քամուց ծեծված իւարույկերի նման։ Սանը
ու լայն խաղաղությունը զրկել ու նվաճել էր ամբողջ տեսարանը։ Գյուղը
քնած էր։ Ճանապարհը մխրճվում էր շոր և մոայլ սարի կողերի մեջ։

Հերյանը առաջացավ լայն քայլերով, թերը ճոճելով, աշխույժու
Սիրեց ալդ զովը, այդ առավոտը, այդ նոր և վիթխարի տեսարանը։

Նեղ կածանով վեր բարձրանալիս, խուլ քամու մի ալիք կալավ նրա
երեսին և նա ցնցված կանգ առավ, թոքերի ամբողջ ուժով օղը ներս
քաշեց։ Խոնավ և աղի օդը զրդուեց նրա լայն բացված ոռնողները։ Նորից
շնչեց։

Ծովի հոտ էր։

Ռւաերը տրորեց, գլուխը թափահարեց, քայլեց։

Մտքի առաջից շարան-շարան ծանոթ պատկերներ անցան։ Աշքերը
բառեց նրանց վրա և շտապեց։

Ծովը:

Հիշեց զիշերվա անսահմանության մեջ վեցերորդակով դիտված աստղերի հմայքը: Ցրտից դազված այտերը ապտակող կոհակների զորեղ շունչը: արև և աղ: Կայմերի սարսոռամք, կատաղի հողմերից Ցրմշտկված նավի հանկարծակի տատանվելը, բարձր ալիքների փշրվելը առաջակայմի ոտքի մոտ, զատվող փայտերի ճարճատյունը, Երբ ջրի մակերեսից վեր բարձրացած պտուտակը շրջում է պարապում, և նավը, քիթը վար կախած, մխրճվում էր անդունդ: Այդ վայրկյաններին, նա, կամրջակի վրա կանգնած, դլիւարկը մինչև հոնքերը խոթած և ձեռքերը գրպաններում, դիտում էր այդ տեսարանը և լայն բացված ոտքերի վրա երերում:

Չէ, ծովի հետ մտերմացած մարդը դժվար է համակերպում ցամաքի կյանքին: Իրեն զդում է մշտնջենական տարագիր: Մարմնի և հոգեկան ուժերի մեծ մասը մնում է թմրած, անգործածելի, անբավարարված: Չէր հասկանում մարդկանց: Այդ կոփիլները, փոքրիկ շահերի շուրջը գարծող հսկայական այդ աղետները, այդ թափված արյունը և այդ ամեն ինչ լափող կրակը:

Չի հասկանում մարդկանց:

Ցամաք իշած օրից ի վեր նրա արածը ուրիշ բան չէր եղել, եթե ոչ վաղել ծովի հետեւից: Ինչպես էլ լինի, որտեղ էլ լինի գտնել ծովը: Նավարկել: Միանալ ջրերի մենակության, չափել տարերքի խոլության հետ, մոռանալ մարդկանց, նրանց ցնորքը, նրանց ունայնությունը, նրանց փոքրությունը:

Օդ, աղ: Բաց տարածություններ:

Ահա այդ էր, որ նրան մղում էր քայլելու ամայի և անհյուրընկալ այս վայրերում: այդ էր, որ նրան բերել գցել էր այդպիսի տարօրինակ, խենթ ու ծիծաղելի ձեռնարկի մեջ: Եվ բոլոր պատճառարանությունները, որ նա հնարաւմ էր, բոլոր ճառերը, որ ասում էր ինքն իրեն, միայն մի նպատակի համար էր՝ հասնել ծովին:

Չէր հասկանում ցամաքը: Կարծր հողեր, քրտինք, արյուն, հույզեր Յամաքը նա միշտ էլ աեսել էր ծովից, իբրև հեռավոր փափառ, մարմնական գրգիռ, միրած: Նա ճանաշում էր նրան կարճ կանգնումների ժամերին,— աղմկալի կապելաններով լցված արվարձաններ, բեռնակիր բանցվորներով լիստացող քարագիններ, լուսավորված սրճարաններ, դյուրին արկածներ, մեքենայական երաժշտություններ, ծիծաղ, օղի, կոփի, հեշտ կանայք: Անցողակի հանդիպումներ, աժան համբույրներ, պատճառապես անկողիններ: Կարեռը իր նավն էր և իր ծովը: Մեկնելու պատրաստությունները, մարդկանց կարգապահությունը, ժամանակին տեղ

Հասնելու և ածուխ ու նավթ խնայելու մտահոգությունը, քամիների, փոթորիկների միջից անվիաս անցնելու փուփազը:

Քաղաքները և նրանց բազմությունները մնում էին հեռվում: Նրանք կորչում էին հորիզոնի ետև, մտնում անորոշ հիշողությունների շարքի մեջ, քողարկվում, մարում: Տներ, փողոցներ, ծառուղիներ, քարափներ, լամպարների շարքեր, ինքնաշարժների վազք, բնեղինի հոտ, ոստիկաններ, պոռնիկներ: Այդ շենքերի կուտակումներից և աղմկալի զուգահեռությունից մարդ հեռանում էր առանց զղջալու: Ընդհակառակը, սիրելի էր այն ժամը, երբ կամրջակի վրա կանգնած՝ հրաման էր տալիս պարանները թուլացնելու մասին: Կարմիր մատանի հագած ծխնելուցը քովա-քովա ծուխ էր արձակում: Սուլոցը՝ շոգի անձրեւով, բամբ ձայնով ոռնում էր: Պտուտակը մետաղի շերեփով խառնում էր ջուրը, և նավը մեծ կենդանու նման սկսում էր տեղից շարժվել: Նա իր մարմինը ողորկ և բարձր քսում էր պաշտպանության գերաններին, որոնք զանգատվելով ճոնչում էին, պարանները ընկնում էին ջուրը: Նավը սուր քիով ծովը ակոսելով հեռանում էր առանց հոտ նաշելու: Վերջին փառուր վեր էր ցցում մենակության առաջին դրոշակը և բացը սկսում էր շարժել իր հսկայական բազուկները...

Իսկ հիմա ո՞ւր էր ինքը և ի՞նչ էր այս աշխարհը, որի վրայից ահա քայլում էր:

Արևը լքել էր հորիզոնը:

Գարնանային թեթև օդը՝ նա ևս տարագիր, թերեք բաց արած պլվում էր երկրին, Նրան հրավիրում էր զիրկը, շոյում, ուտոստալով անցնում բլուրից բլուր: Երկիրը չէր պատասխանում նրա հրավերին: Զոր, կոշտ, անզդա՝ նա մնում էր անտարրեր, շեզոք և մոայլ...

Երկիրը քար էր:

Հերյանը քայլում էր ոտքերը շարշարելով, միտքը հեռուն, սիրոր ծանր:

Նա մտավ քաղաքի կողմնակի մի դատարկ փողոցից:

Յածր, տանիքները տափակած տներ: Փոշի: Փակված գռներ, կուրացած պատուհաններ: Աչ մի բաց խանութ: Մի՞թե այդքան կանուխ էր, կանուխ չէր: Արևը երկնքի մեջտեղն էր:

Ուրեմն:

Փողոցում երկու երեխաներ էին խաղում: Հերյանը որոշեց Նրանցից իմանալ կայարանի ճանապարհը, բայց նրանց մոտ չհասած՝ մի պառակ կնոջ գլուխը դուրս եկավ կևս բացված դռնից և բարկացած շեշտով ներս կանչեց նրանց:

— Ի՞նչ է, — գոռաց կինը, — ուղում եք գովլի տա՞կ մնալ...

Երեխաները ներս վաղեցին և դուռը աղմուկով փակվեց։ Փողոցը անհավթ լամպերի նման մարեց։

Հերյանը ոշինչ շնակացավ։ Քայլեց։

Այ քեզ բան... Միլտը լցվեց վատ նախազգացումներով։ Զգիտեր, ո՞ր կողմը գնար։ Հանկարծ, կանգ առավ։ Պատուհանի հետևից դուրս նայող կնոջ զլուխ տեսավ։ Մոտեցավ, թմբկեց ապակու վրա։ Կինը վարագույրը վայր իջեցրեց և վախեցած անհետացավ։ Այդ վայրկյանին հեռվից հրացանի տրաքոցներ լսվեցին։

Հերյանը ականջ դրեց և մնաց անորոշ։

Մարդ շիար։ Կարծես քաղաքը դատարկված էր։

Տիրեց։ Քայլեց։

Սա ի՞նչ բան էր, ի՞նչ բան...»

Հասավ փողոցի ծայրը, թեքվեց աշ, շարունակեց քայլել։ Ահավասիկ մի հրապարակ։ Զինվորների խմբեր։ Զինված քաղաքացիներ։ մեծ մասմբ բանվորներ։ Կարմիր գրոշակներ։

Ամեն կողմից խուզարկիչ աշքերով նայեցին նրան։ Ուշադրություն շղարձրեց։ Անցավ։ Հաղիվ անցավ, հետևից մի ձայն լսեց, որ առում էր՝

— Հե՛յ, քաղաքացի, ո՞ւր եք գնում...

Կանգ առավ։ Երկու զինվորներ մոտեցան։

— Կայարանն եմ փնտրում, — պատասխանեց Հերյանը, — նոր եմ եկել...

— Քաղաքում նոր եք և չեք իմանում որտե՞ղ է կայարանը...

— Երկնքից է ընկել, — հեղնիլով ասաց թուխ և մազոտ մեկը։

— Խուզարկեք, — հրամայեց մի ուրիշը։

Խուզարկեցին։ Բարեբախտաբար, ատրճանակը թողել էր նավի վրա։

— Զենք շունի...

Հերյանը բացատրեց։ Վագոնները մնացել էին այնտեղ, գաշտում, և ինքը եկել էր մեքենավարի հետևից։

— Իսկ ինչո՞ւ համար եք ուզում կայարան գնալ, — կասկածելով հարցրեցին նրան։

— Դե, ասացի էլի. ուզում եմ իմանալ մաշինիստը գա՞լու է, թե ոշ...

Մի երիտասարդ սպա մոտեցավ, աշքերը միմբնեց նրա աշքերի մեջ, սլրուտեց։ Հերյանը՝ քիչ շփոթված, նորից բացատրություններ տվեց։

— Կայարան դնալը միանգամայն ավելորդ է, — ասաց սպան վերից վար նրան շափելուց հետո։ — Բանվորները հիմա շատ ավելի կարուր գործուի են զբաղված և չեմ կարծում ժամանակ ունենան... Ճեր

նավի մասին մտածելու։ Եթե կայսրան զնաք, ձեզ ներս չեն թողնի տոանց պրոպրեակի։

Կասկած հարուցողը նրա կարտուզի էր։ «Ինչ ուզում են մտածեն, կարտուզու շեմ հանիի», որոշեց Հերլանը։ Քայլեց այն ճանապարհով, որ նրան ցույց տվեցին։ Հերլից մեկը գալիս էր։ Հերլանը անտարբեր ձագամ։

Այժմ տեղ, մանավանդ փողոցների անկյուններում, խոմբ-խոմբ զինվորներ էին կտնգնած։ Այնեն տեղ կարմիր դրուակներ էին կտնգած։ Հերլանը բոլում էր մտածելու։ Հետաքրքրությամբ առ ու ձախ նայելով։ Մի քանի անգամ նրան կահկնեցրին և նորից հարցաւելով արեցին։ Այս բացատրեց, որ զնում է կայարան, թողմութեղափոխական կոմիտեի շտաբը, կարևոր անդեպություններ ստանալու համար։ Այդ բացատրությունը բավարար համարելով նրան թողնում էին, որ տնօնի։

Կայարանի փոքրիկ շենքի առաջ ահազին բազմություն էր խռնված։ Բանվորներ, զյուղացիներ, զինվորականներ։

Կանգ առավ, նայեց։

Անշարժ և ուշադիր այդ ամբոխը նայում էր կայարանի դռան։ Երեխ կարևոր բանի էին սպասում։ Ինքն էլ ոտքի մատների վրա բարձրացավ և զլույսների վրայից նայեց նույն ուղղությամբ։ Չէր ուզում հարցեր տալ։ Կարող էին կասկածել։

Հանկարծ ամբոխը շարժվեց։ Կողմնակի մի փողոցից երկի, ազմուկի, կեցցեների ձայներ թնդացին։

— Երանք ովքե՞ր են, — հարցրեց նույն մոտը կանգնած բանվորից, որը զինարկը թափահարելով ուրախ կանչեր էր արձակում։

— Մեզ նոր միացող զինվորներ են, — պատասխանեց բանվորը և շարունակեց գոռալ։

— Վե՞րջ դաշնակներին... Կեցցե՛ կոմոնիկմը...

— Հուսում, հուսում...

Ցուցարարները՝ կարմիր զբոշակներ և հակակառավարական լոգումներ կրող երկար կտավի կտորներ բռնած՝ մտան հրատարակ։

Ամբոխիր ճեղքվեց, թույլ տվեց, որ նրանք անցնեն։ Անհարապեկի խանդավառության ալիք բարձրացավ։ Նոր եկողներին շրջապատում էին, ողջունում, համբուրում։ Հեղափոխական երդեր էին երդում, կեցցեներ գոռալ, ազմկում, փրփրում։

— Կեցցե՛ բանվորա-զյուղացիական իշխանությունը...

Երբ ոգեսորության առաջին ալիքը անցավ, երիտասարդները մեկին բարձրացրին իրենց ուսերի վրա։ Երեսը կարմրած, մաղերը շփոթված, նա բազուկի որ վնար կարկասեց և ություն պահանջեց։

— Հոռվյուն, լոռվյուն, — գոռացին ամեն կողմից:

Երիտասարդը խոսեց տարած հաղթանակների մասին: Աղբքեցանը արդեն կարմիր էր: Վրաստանը պատրաստվում էր տապալելու մենչեւ վիկեների դազրելի լուծը: Այդ ավագակների և մարդասպանների մահը մոտեցել է: Երեանի կառավարությունը փորձում է դեռ դիմանալ, բայց նրանց վերջին ժամն էլ հնչել է: գրեթե ամբողջ բանակը անցել է աշխատավոր ժողովրդի կողմը... Հայաստանի սովետականացման հարցը ժամերի հարց է... Զրահավորված գնացքը, որ այժմ կայարանում կանգնած է, պատրաստ է ոչնչացնելու կապիտալիզմի վերջին լակեյներին... Ամբողջ երկաթուղագիծը հեղափոխականների ծեռօրում է... Հեռագրով վերջնագիր է տրված երեանի կոռակարության, եթե իշխանությունը մեզ չհանձնեն, այն ժամանակ, ընկերներ..

Անկարելի եղավ լսել վերջին բառերը: Ահազին հուռուները ծածկեցին հոետորի ձայնը, որը բռնմցքները թափահարելով, աշքերը դուրս գցած աշխատում էր տիրապետել ամբոխի վրա:

Սկսեցին երգել ինտերնացիոնալը:

— Դեպի զորանոց, ընկերներ... Դեպի կազմի պոստը... Կեցե՛ Կարմիր բանակը...

Դրոշակները վեր բարձրացան:

Երգող երիտասարդ աղաները և աղջիկները շարժվեցին առաջ: Բազմությունը հոսեց նրանց հետեւից:

Հերյանը նայում էր հուզված և շվարած: Գույնը սփրինել էր, ձեռքերը զողում էին: Ի՞նչ պիտի աներ հիմաւ եղ և ձախ քայլեց, նայեց դեմքերին, ականջ զրեց խոսակցություններին և վերհիշեց նավը:

Նավը:

Հրապարակի ծայրում մի խումբ մարդիկ էին կանգնած: Բնադրաբար զգաց նրանց հոգեկան վիճակը: Մոտեցավ կանգնեց նրանց կողքին: Նայեց նրանց աշքերի մեջ...

Հերյանը ուզեց մի բան ասել, շրթունքները դուզացին և ոչինչ շիրողացավ ասել:

Այդ վայրկյանին, Հրապարակի բազմությունը իրար անցավ:

Ահազին աղմուկ բարձրացավ: Շատերը շտապ մտնում էին կայտանից ներս, ուրիշները դուրս էին գտիս և իրենց շուրջը հավաքված խմբերի հետ զայրացած խոսում:

Ի՞նչ էր պատահել:

Հանկարծ կայտանի դուռը լայն բացվեց և բարձր, լայնուս, ծանրաքայլ մի մարդ գուրս եկավ: Ամբոխը շարժվեց նրա կողմը: Հերյանը

ինքն էլ մոտեցավ։ Մարդը բարձրացավ ներսից բերված մի աթոռի վրա, ձեռքը վեր առավ, լուսթյուն պահանջեց։

Հրապարակը սառեց անշարժ և ուշադիր։

— Ընկերնե՞ր և քաղաքացինե՞ր, — ասաց մարդը, — պետք է պատրաստվել վերջին վճռական պայքարի համար... Քիչ առաջ հեռախոսով կտպվեցինք Երևանի կառավարության հետ... Եվրոպայի և Ամերիկայի կապիտալիստներին ծախված այդ սրիկաները...

— Կորչի՛, կորչի՛...

— Ընկերներ, լսե՛ք, լսե՛ք...

Ամբոխը ալիք-ալիք շարժվեց։ Սկսեցին մեկ-մեկի հրմշտել։ Ամեն մարդ ուզում էր առաջ անցնել ճառախոսին ամելի լավ լսելու համար։ Եատերը մագլցեցին պատուհանների և լամբարների վրա։

Ճառախոսը նորից ձեռքը թափահարեց լուսթյուն պահանջելով։

— Ուշադրություն, ուշադրություն...

— Դուք պետք է իմանաք, — շարունակեց մարդը, — որ Կարսի, Ղարաբիլիսայի բանակայինները մեզ հետ են... Հայ սաշխատավոր մասսաները պահանջում են երկրի իշխանությունը... Դաշնակները դիկտատուրա են հոշակել... մաուզերիստները քայլուա են մեր վրա...

— Կորչեն, կորչեն, — աղաղակեց ամբոխը։

— Ընկերներ, մեր զրահապատ զնացքը նրանց կընդունի ոնց որ հարկ է, Հենց կես ճանապարհին...

— Կեցցե՛ զրահապատը, կեցցե՛...

— Ընկերնե՞ր և քաղաքացինե՞ր, դա կլինի վերջին, վճռական կոիվը... Զինվեցեք և ցույց տվեք, որ պրոլետարիատի կամքը անխորտակելի է... Կեցցե՛ Հայկական Սովետական Հանրապետությունը... Կեցցե՛ կոմունիզմը...

Ահազին ձայների դզրդյունը ցնցեց օդը։

Մի խումբ երիտասարդներ սկսեցին երգել։

Դա է վերջին կոխվը և պայքարը մեր մեծ...

— Ձենք, դենք, — բացականչեցին ամեն կողմից! — Պետք է զինվել, պետք է զինվել...

Ժողովուրդը ուղմաշունչ երգեր երգելով, առաջացավ դիալի քաղաքի կենտրոնը։ Հերյանը շկարողացավ զսպել հետաքրքրությունը և զնաց նրանց հետևից։

Դաների և լուսամուտների առաջ ազգաբնակչությունը կանգնած նայում էր հուզումով և ոգևորությումբ։

Ռզզունում էին փողոցում կանգնած զինվորներին։

— Կեցցե՞ Կարմիր բանակը...

Զինվորները ժպտում էին:

Երբեմն հայարանից վազելով երիտասարդներ էին գալիս և նոր ստացված տեղեկություններ հաղորդում։ Հուրերը անմիշապես բերնից բերան էին անցնում նոր ոգեսրություն պատճառելով։

— Ընկերներ, Կարսի հեծելազորը միացել է բոլշևիկներին... Ամրոցները մեր ձեռքում են...

— Կեցցե՞ն, կեցցե՞ն...

Կարմիր զրոշակը ցցվում էր վեր։ Ազնորությունը հասնում էր գագաթնակետին։

Ժամը հինգի մոտերը Ախուրյանի կողմից թնանոթի ձայն լսվեց։

Մեկը Հյուսի հետերց որոստցող հարվածները ցնցեցին քաղաքը։ Յուցարանները մտահոգված կանգ առան և լույն բացված աշքերով նայեցին դեպի Հեռուն։

— Մերոնք են, — ասաց Հերյանի մոտ կանգնած մեկը, — խփում են, հա...

Քիչ շանցած, թնդանոթների ձայները բազմապատկվեցին։ Տրաքտորաքեցին նաև գնդացիրները։

— Զէ, դա ուրիշ բան է, — ասաց մի ուրիշը։

Բազմությունը անհանգստացած այս ու այն կողմ շարժվեց։ Զայները իջան, սկսեցին շշուկներով խռուել։

Հրաձգության ձայները ավելի և ավելի մոտեցան։

Զրահավորված գնացքը, ահագին աղմուկով, կրակելով ու սրբնթաց, կույարանից անցավ և մեկնեց հակառակ ուղղությամբ։

Ամենքը նայեցին բերանը բաց։

Ռումրի մի զդրոց ցնցեց քաղաքը։ Պայթեցնում էին կամուրջները։ Սկսել էր մթնել։ Հրաձգությունը շարունակվում էր։

Լուսաբացի մոտ փողեր հնչեցին։

Պատերի վրա հայտարարություններ կսկըրին։ Ժողովրդական ապրատամբությունը ճնշմած էր։ Հերյանը կարդաց և վազեց կայարան։ Ամբողջ երկրում պատերազմական դրություն էր հոշակված։ Պետք էր սակայն ամեն կերպով հասնել նազին։

— Պետք է սպասել, — ասացին նրան կայարանում։ — Բանվորներից շատերը փախել են... կամուրցները քանդված են...

Բողոքեց, զայրացավ, եվ երբ պատրաստվում էր ոտքով ճանապարհ ընկնել, իմացավ, որ զինվորական հատուկ մի գնացք մեկնելու է ճիշտ այն կողմերը, ուր սպասում էր նավը։ Վազեց պաշար գնելու... վերադարձավ այն վայրելանին, երբ գնացքը շարժվում էր։

Երբ հեռվից նավը տեսավ, սիրող սկսեց ուժգին բարախել։ Զինի խեղճ արարածը վնասված է, չինի՞ վիրավորված է...

Բարեբախտաբար, գնացքը արագ չէր վազում։ Ցատկեց վայր։ Մի վայրկյան 22կլվեց, ապա ոտքի կանգնելով՝ գլխարկը հանեց, մեկնող զինվորներին ողջերթ մաղթեց և վազեց դեպի նավը։

«Արատրուսը» կանգնած էր իր տեղում։ Անշարժ, ուրվականացած, անիրական և որբու Հանկարծակի ցցւած տեսիլքի նման ցուո, մենակ, մեծղի։ Մեկը մյուսին դամված տախտակների կույսի միօից նա քիթը վեր էր ցցել համառ և զոռոզ, մինչ կայմը սյանում էր վեր անթելի կայանի նման՝ կաշես խորացած այս երկնքի խորհրդավոր ալիքները որսաւու համար։

Հերյանը նայեց հափշտակված աշքերով։

Չինմոռական գնացքի վերջին աղմուկը կորավ հեռվում։

Ամեն ինչ թաղվեց խոր լոռության մեջ։

Մնաց մենակ։ Ինքը և նավը։ Ինքը, նավը և այն քանդվածությունը, որն անվանում էին ստանցիա։ Կես փած ողորմելի մի շենք, փշրված մի պատուհան, ծռված մի տանիք, որի ծակերից երկինք էր թափվում։ Ամեն տեղից առւառ, անսահման երկինք էր թափվում։ Լավ, հիմա ի՞նչ անել...

Դաշտի վրա փոքրիկ դեղքն քամի էր խռովում։ Հողերին կպշելով պտույտ էր գալիս. մի վայրկյան կանգ առնում, ապա թույլ շունչը ժողովելով վազում էր, և գրոհ տալիս շնչին, նիհար, թոքախտավոր քույսերի վրա։ Էռլյանը ամբողջ մարմնով սարսառում էին, թեքվում մի կողմ և ճամփա տալիս գարնան այդ գինովության։

Լավ. հիմա ի՞նչ անել...

Աշքերը լողացին այդ խաղաղության մեջ։ Ամեն ինչ ծանրացավ և սպասեց։ Երկիրը, լեռները, երկինքը, նավը, ինքը։ Կարծես անհայտ մի զորություն պատրաստվում էր աշխարհ իջնել։ Պատրաստվո՞ւմ... Ռով գիտե, գուցե նրա մեծղի ոտքերը արդեն քայլում էին հորիզոնի ետեր ընկած երկրներում... գուցեն... նա հանկարծ պիտի ցցվի հեռուն, ցատկի լեռների վրայից և մտնի դաշտ։ Եվ երբ նա գա, դաշտերը պիտի սարսուն, երկինքը պիտի գոռա և աղմկի... լեռները պիտի ցնցվեն։ Լավ...

Թփերի միջից մի խայտիտ գուրս թռավ, արագ սուրաց դեպի կայմը, նստեց նրա կատարին, թևերը թափ տվեց և, գլուխը դեսուզեն ծռելով, նայեց։

Հերյանը ժպտաց։ Ուրախացավ։

Չարմանալի էր, որ սլաքավարն այնտեղ չէր։

Պառկելու տրամադրություն շուներ։ Թափառեց, սովեց, քիչ հաց կիրավ, երկարեց մարմինը գետնի վրա և երբ պատրաստվում էր աշքերը հանձնել երկնքին... զարմացած՝ գլուխը վեր բարձրացրեց։ Հեռվից, պողը շարժելով և փորը երեր ածելով մոտենում էր հաստ մոխրագույն նախապահ մի շուն։

Հերյանը նստեց։

Եռնը իջնում էր փլած շնոքի հողակույտի վրայից, լեզուն դուրս ցցած, գլուխը վար՝ գետինը հռառտելով։ Կենդանին, առանց վարանելու մոտեցավ Հերյանի ոտքերին, կանգնեց, պողը շարժեց, որախ-որախ կաղկանձեց, գլուխը դրսց գետնի վրա, աշքերը բարեկամական հառեց նրան և այդպես մնաց։

Հովվի շուն էր։ Հաստագլուխ, շինականի փափախին նմանող այն մազուտ շներից մեկը՝ կես դալ, կես ոչխար, որուցով լեցուն են պյուղերը և արռավայրերը։

Արտեղից էր զալիս այդ շունը։ Հերյանը ձեռքը դրեց ձակատին, ամեն կողմ նայեց և մարդ շտեսավ։ Ոտքի կանգնեց, քայլեց։ Եռնը հետեւ նրան։— Նստեց։ Եռնը գետին փռվեց և, աշքերը կես փակած, հավառարիմ աշքերով լրտեսեց նրա ամեն մի շաղմումը։

— Լավ, — մտածեց Հերյանը — բարեկամ Հովի է, եկել է բաժանելու իմ մենակությունը։— Մի կտոր հաց նետեց շանը։ Շոյեց նրան։— Անունդ ի՞նչ է, լեզու շո նիս որ ասես, — դիմեց կենդանուն։— Արի մի նոր անուն, . Գտա... Ռիմ, Ռիմ...

Եռնը կարծես հասկացավ, պողը որախ-որախ շարժեց և հայաձնվեց։

Այդպես, ճամերով մնացին միասին։ Կամաց-կամաց երեկոն նվաճեց դաշտանկարը։ Նավի կայմի գլխից բացերի շողուդրոշ կախվեց, ծինելույզի մետաղի մասերը հրդեհվեցին, պղինձները կայծկլտացին և, մինչ լեռները աստիճանաբար սավերանում էին երկնքի անկյունում, պատանի մի լուսին դուրս ցցեց ոսկեղօծված արծաթե սկավառակը և կաթնագույն քողերով ծւծկեց դաշտը։

Հերյանը փայտերի վրայից մազլցեց խուցը մտնելու համար, Ռիմը, վարը կանգնած, սկսեց անհանգստանալ։ Աջ ու ձախ վազեց, գետինը քերեց և պաղաւելով նայեց Հերյանին։ Հերյանը նորից վայր իջավ և օդնեց շանը վեր բարձրանալ։

— Այստեղ կարող ես պառկել, — ասաց կամոջակը ցոյց տալով։ Ռիմը պառզնդ, մի քանի վայրկյան մնաց և նշարժ, ապա վեր թռագ տեղից և սկսեց ոռնալ լուսի դեմ։

նավը շարունակում էր նավարկել անապատում։

Գնացքի երկաթե կմախքները ծանր զնդում էին լուսթյան տակ փակված ամայի տարածություններում։ Շոգեմեքենան՝ պատահական վառելանյութով լցված, քիմիական գործարանի ծխնելույզի նման կրակի և ծխի առատ և թունավոր քուլաներ էր դուրս փախում, բոլորովին աննպատակ կերպով սուզում, խորխորատների վրայից նետած կամուրջները շարշարելով կռիւկրտում, շունչը կտրած փորձում վազել ու մեկ էլ՝ փրփշտում, շոգիները հառաջանքների ձեռվ դուրս թափեում և ուժապառ կանգ առնում։ Հերյանը կատաղած խածնում էր ծխամործի ծայրը, վճառած նայվածքը տարածում շրջապատող ամայության վրա, ձեռքերը գրպանները խոթում, սպասում։ Ծիմը տեղից վեր էր թոնում, ուշադիր աշքերով աջ ու ձախ նայում, հաշում մարմինը շարշարող միջատների կամ այն ուրվականների դեմ, որոնք ուժի էին կանգնում իր երեակայության մեջ։

— Սատանի պոչ... հաղար կրակ... նորից շունչը մեռավ, — մոմբում էր Հերյանը շոգեմեքենային նայելով։

Ավելորդ էր իջնել և մարդկանց հետ վեճի բռնվել։ Շոգեմեքենան կանգ էր առնում, որովհետև վառելիք շկար, ջուր շկար, կամ որովհետև հանդիպող մարդատարը ուշացել էր և պետք էր սպասել որ գա, անցնիւ։

Վերջին դեպքերից հետո ամեն ինչ կսղմալուծվել էր։ Երկաթուղին անցել էր զինվորականների ձեռքը և ծանայում էր զլխավորաբար պատերազմական կարիքների համար։

Վագոններից վառուի, դեղորայքի, արյունի հոտ էր զալիս։ Ծիմը փոշտկում էր, երբ զինվորական գնացքներ էին անցնում։ Պատուհանների հետեւից նայում էին սփրթնած, դեղնած, հիվանդություններից կերպած դեմքեր։ Նրանք ներս ընկած, ջերմուտ աւքերով զարմացած նայում էին և շորացած շրթները սեղմելով ժամանում։ Ներսը լցված էր ամեն տեղ պառկած վիրավորներով։ ցեխով և արյունով ծածկված, հառաջող, մղկողող իրենց կես փակած աշքերը արդեն ուրիշ աշխարհի վրա հառած զինվորներով։

Երբեմն այդ գնացքները կանգ էին առնում։ Զինվորներից մի քանիսը վայր էին իջնում և քահը ձեռին՝ երկաթուղագծից մի քանի քայլ հեռուն փոս էին փորում։ Ուրիշ զինվորներ իջեցնում էին դիակները և շարքով շարում, որպեսզի այդ ճեղքերը՝ ծոված բերաններ, փլված դեմքեր, բորիկ և սևացած ոտքեր՝ մի անգամ ևս հաղորդվեն պարապ երկնքի և ամայի ու մռայլ դաշտի հետ։

Բահերը կոփում էին կարծր հողերը և մղկտալով պրնդում։ Եվ երկարժամանակ հետո, երբ ամեն ինչ վերջանում էր, այդ ձայները շէին ուզում լքել վայրը, մնում էին կազած մարդկանց և իրերին, ինչպես կազած մնում է յոդոֆորմի հոտը։

Միմը պոշը սեղմում էր, ականջները վեր բարձրացնում և խուզ հաշոցներով գանգատվում։

Հայտնի շէր, երբ կհասնեին երևան։

Աշխնչ հայտնի շէր։

Անվերջանալի տարածություն, անվերջանալի լոռթյուն։

Դանդաղ և անորոշ շարժումներով մարդիկ, որոնք մեքենաբար գնում զալիս էին, հառաջում, հայնոյում ու նայում՝ այդ տարածությունով և այդ լոռթյունով լցված աշքերով։

Ճամփորդության ամենանշանակալից դեպքը եղավ Ալեքսանդրապոլում երեք օր մնալը։ Կարծես քաղաքը կրկես էր եկել։ Բազմությունը լցվում էր նավի շուրջը և հետաքրքրոված նայում։ Միմը, որին ստիպված եղան շղթայել, երկու օր անդադար հաշելուց հետո, վերջապես, հանգստացավ և լոեց։ Մեքենավարը և նրա օգնականները բռնիւթյունուներ պատմելով անվերջ հյուրասիրվում էին։ Հերյանը՝ մտազբաղ և հանգիստոր հետաքրքրվողներին բացատրություններ էր տալիս։ Դուրս եկավ, որ ոմանք իրենց կյանքում ոչ նաև էին տեսել և ոչ էլ ծով։

— Ո՞նց թե, նաև չե՞ք տեսել, — զարմանում էր Հերյանը և մարտամասնությունների մեջ մտնում։

Այդ բազմությունը գալիս էր հեռավոր թաղերից և նույնիսկ շրջակա գյուղերից։ Գալիս կանգնում էին և ժամերով բերանը բաց նայում։ Հետո, ամեն ինչ, ըստ կովկասահայերի սովորության, վերջանում էր երգով և պարով։

Մեկնելու օրը ամենքը խմած էին։

Քաղաքի լոթիները, կառքով փողոցներում պտտելուց հետո, զինու շշեր իրենց ձեռքին՝ համախմբվել էին կայարանում։ Եկել էին նաև տղա և աղջիկ սկառտները, պարոցական աշակերտները և շատ քաղաքացիներ։

Չտեսնավոծ մի բազմություն, կեցցեներ, հուռուներ։

Հերյանը այնքան հուզված էր, որ քիչ մնաց ճառ ասեր։ Ճառ շասց, այլ կարտուզը քաշեց մինչև հոնքերը և քարացած աջ ու ձախ նայեց։ Չեր ուղում հուզումը ցույց տալ։

Վերջապես մեկնեցին։ Առաջացան կրիայի քայլերով։ Անդադար

կանգ էին առնում։ Կանգ էին առնում պարապ կայարանների՝ առաջ, որոնց ժառայողները փախել էին։ Իշնում էին, մեկ-մեկի երեսին նայում, նայում երկնքին, նայում հեռուներին և մնում անորոշ։ Չգիտեին ինչ անել. մեկնե՞լ, մնա՞լ, եթե մեկնեին՝ կարող էին հանդիպել հակառակ կողմից եկող գնացքներին. Եթե մնային—ինչքա՞ն ժամանակ պետք էր սպասել։

Որոշում էին սպասել։

Հերյանը նախընտրում էր սպասել, նավը շվտանդելու համար։ Երբեմն բարկանում էր։

— Երբ կանգ եք առնում, եղբայր սիրելի, չի՞ կարելի այդ զահը բռնմարը մի քիչ կամաց կանգնեցնել... տորմոզը սեղմեք... Հազար անգամ ասել եմ... Վագոնները մեկ մեկի եք խփում, փայտերը ճարճատում են, նավը երերում է... Ի՞նչ է, անպատճառ ուզում եք գլխիս օյին սարքել, նավը վա՞յր գցել...

— Ինչ հնարավոր է անում ենք... Դաս առնելու կարիք շունենք... տասնութ տարի է պոեզի և քում և բան չի պատահել...

Վիճաբանում էին, գոռում, կանչում, աշխարհը անիծում։

Սպասում էին, ձանձրանում, ողի խմում, մասալ պատմում։

Երբեմն տմալի այդ տեղերից շինականներ էին անցնում։ Ցուպը ձեռքին, տոպրակը ուսին, երեսները հողի գույն։ Գնում էին երկաթուղագծի ուղղությամբ, դանդաղ և մտածեստ քայլերով։ Երենց դեմ անակընկալ կերպով ցցվող նավի ոռաջ կանգ էին առնում, ձեռքերը ծալում կրծքի դեմ տված ցուպի ծայրին և ալշած նայում։

— Հը, ապեր,՝ ո՞ւր էպանա, — հարցնում էր Հերյանը ուրախ։

Գյուղացին աշքերը բացիսփելով նայում էր նրան և ձեռքերը բաց անում։

— Զենք իմանում ուր ենք գնում... Մեր զավակն ենք փնտրում... Ի՞նչ ասեմ, սալդատ տարին... խարար շկա... Ասում են կարող է Ցիվանդանցում լինի, մեր գեղացի Մաթոսի տղան էնտեղ է. Գյումրի... գնում ենք Գյումրի...»

— Վատ ժամանակներ են, ապեր, վատ ժամանակներ...»

— Հա էլի, ընկել ենք կրակի մեջ...

— Գյուղում գործերը ինչպե՞ս են...

— Ի՞նչ ես ուզում... վատ է...

Ապա, նման հողերին, փոշուն, տավարին նրանք Հեռանում էին մեջքը ծոած, ոտքերը քարշ տալով և ընկնում անապատի դատարկության և երկնքի հսկայության նետած ուռկանի մեջ։

...Երեկոյան գեմ, մինչ դաշտի վրա սառը և փոքրիկ քամի էր ման գալիս, մարդիկ մացառով կրակ էին վառել։ Չորացած բույսերը արագ ճարճատում էին և քամին ուրախ ձեռքերով հնձում էր վեր բարձրացող բոցերը։ Ամենքը բոլորվել էին կրակի շուրջը։ Լուս, մտածելու սպասում էին։ Մեկ էլ, միմը, որ հանգիստ պառկած էր, վեր թռավ, անհանգստացավ և սկսեց հաշել։ Նայեցին։ Հեռվից երկու ստվերներ էին առաջանում։

— Ինչպես երկում է, այդ շինականները ուշացել են, — ասաց մեքենավար Սերգոն։ — Մինչև գյուղը հասնեն...

— Առջևից քայլողը երեխատ է և մյուսի ձեռքը նրա ուսին է... Երեխ կույր է, — ասաց նրա օգնականը լավ նայելուց հետո։

— Այս կողմն են գալիս, Երեխ կրակը տեսել են, — նկատեց Հերժանը։

Քիչ հետո ստվերները մոռեցան։ Միմը վազեց, փորձեց հարձակվել եկվորների վրա, բայց գոռացին և հու կանչեցին նրան։

— Ադա, շասե՞ս աշուղ է, — բացականչեց Սերգոն։ — Կրծքին սազոնի կախած... Համեցե՛ք, Համեցե՛ք, բարով հազար բարի...»

— Աստծո բարին ամենքին, — ողջունեց կույրը կրակից քիչ հետո կանգնելով։

— Էզ ո՞ր սարերից, ո՞ր շոլերից...

— Գեղից։ Շուտ ենք դուրս եկել, — ասաց երեխան, — ամա ճանապարհից շեղվեցինք...

— Աշակերտս նոր է, — բացարեց կույրը։ — Էս կողմերը լավ շիճանաշում և իզուր էսքան քայլեցինք... Ասում եմ իզուր, — ավելացրեց ժպտալով։ — Բայց աշխարհում իզուր բան չկա, վերից նայող աշքերը մեզ տանում են այնտեղ, ուր պետք է... Հիմա ուրախ ենք, որ հանդիպել ենք ձեզ նման ազնիվ մարդկանց։ Աղջ մնաք, բարի ժողովուրդ...

Երկու մեռած աշքեր քամիներից կեղենի նման շորացած և արեից թանագումած դեմքի վրա։ Կանգ առած և անորոշության մատնված մի երիտասարդություն, շեկ բեղեր և ոլոր մորուք նուրբ, գրեթե կանացի բերան։ Կարճահասակ, նիհար։ Մաշված գյուղացու շուխա, ոտքին տրեխոներ, պլխին առատ մի փափախ, որի բրդե ծայրերը ընկնում էին մինչև հանքերը։

Աշակերտը միամիտ սև աշքերով տասը-տասներկու տարեկան մի տպա էր։ Նույնպես շուխա և փափախ հագին։ Փափախը շափականց մեծ էր և սրածայր, փլած մի եկեղեցու գմբեթի նման։ Կլոր, բիծերով ծած-

կրված դեմքը ծանր այդ փափախի տակ պրեթե կորչում էր. Երևան
էին լավ գծված շրթները և փայլփող աշքերը:

Երկուսն էլ պատուի արեցին կրակի առաջ և իրենց ձեռքերը տաքաց-
րին:

— Է՛, աշուղ ախաղեր, ձեզ համար էլ ժամանակները նպաստավոր
չեն, — ասաց Սերգոն, ոտքերը երկուրելով գետնի վրա:

— Ճիշտ է, — պատասխանեց կույրը, — մենք եղանակ, խաղ ասող
մարդ ենք, իսկ երդը խաղաղություն է սիրում և ուրախ ժամանակներ...
Երգը բույսի նման է, ծնվում է հողերի լուսնից և մարդու մասնից:

Խոսելու ժամանակ դեմքը վեր էր բարձրացնում և ձայնը ուժեղաց-
նում, կարծև զրուցում էր երկնքի հետ: Ու նրա ասածները վերջնա-
կան, համոզման շեշտ ունեին, այն շեշտը, որ գալիս էր ներշնչումից և
խոր հավատից:

— Են գյուղում, որտեղից գալիս եք, իսկի երգելու առիթ շեղա՞վ, —
Հարցը Հերյանը:

— Ո՞նց թի... առանց երգելու ոնց կարելի է... Երգեցինք... ուր
գնում ենք, երգում ենք: Մառայում ենք ժողովրդին, նաև մեր սրբու-
թյուններին... Ճիշտ է, աշխարհը տակնույթը է... ամեն տեղ շատ ցավ
կա, շատ լաց... Մարդ չի հասկանում պատճառը. Էղքան ցավ, էղքան
թշքառություն...

Գլուխը կախեց և լոեց:

— Երեխ էղպես է գրված ճակատագրի գրքում, — ասաց կես լուրջ,
կես կատակով բանվորներից մեկը:

— Էղպես է գրված և ուրիշ տեսակ էլ է գրված, — կտրուկ և ան-
միջապես պատասխանեց աշուղը: — Գրվածը դրված է, ամա մարդ
գիտի կարենա ընտրել: Գրքերը լեցուն են բառերով, լավ բառերով և
վատ բառերով, բայց երեխան, որ լավ կարդալ շգիտի, շփոթվում է,
միտքը մնում է առանց լույսի: Հարցը նբանում է, որ մարդիկ լավ
կարդալ շգիտեն...

— Բան ասացիր, — հեղնեց բանվորը:

— Նրա ասածի մեջ շատ ճշմարտություն կա, — միջամտեց Հեր-
յանը, աշուղին քաջալերելու համար: — Ամեն մարդ կարդացած գրքով է
երգում, և կարծում է, որ ճշմարտությունը հենց էնտեղ է որ կա: Եղ
որովհետև մարդիկ գանազան գրքեր են կարդում՝ մեկ մեկի շեն հաս-
կանում, վիճում են, կովում, պատերազմում...

— Են, ինչ հրամանքի ասաց, շատ ճիշտ է. մարդիկ գիրը զանազա-
նել շգիտեն: Մեր վարպետները միշտ ասել են, ճշմարիտ գիրքը չն գիրքն
է, որի ասածը կարելի է երգել, նրա համար, որ էղ գրքերի բառերը սըր-

տից են գալիս և կրակի նման դաղում են... Ալրեմն, ճշմարիտ երգ է և բոց, իսկ մնացածը ճշմարիտ չի...

— Հասկացանք, աշուղ ջան, հասկացանք,— կատակեց Սերգոն, — դրանով ռազմում ես արդարացնել փեշակդ... Դուքս է գալիս, որ տունը երգի աշխարհը չի կարող սլատվել...

Ամենքը ծիծաղեցին:

— Մենք մեզ պաշտպանելու պատճառ շունենք,— պատասխանեց կույրը: — Ազատ կամքով ընդունել ենք մեր դժվարին փեշակը, իսլխին և աստծուն ծառայելու համար: Եթք մեր տոպրակում մի կտոր չու հաց կա, մենք երջոնիկ ենք և եռում ենք, մեղանից չի, այլ վերնից է... Չէ, մենք մեզ պաշտպանելու պատճառ շունենք...

— Մի՛ նեղանա, — հանգստացրեց նրան Հերյանը: — Կատակի համար էք տում:

— Մենք լենք նեկանում, իսկ հրամանքդ լավ մարդ է երեսմ... ո՞վ է ձեր հրամանքը...

— Իսկի շես կարող պառկերացնելու... ասաց Սերգոն: — Ծովի մարդ է, նավ քշող... Վագոնների վրա մի նավ բարձած ւանում է... Սկանա լճի վրա ման ածելու...

— Հալա-հալա, — բացականչեց կույրը: — Էղպես բան չէի իմացել... Համա չեմ զարմանում, կյանքը նազլ է և ամեն ինչ կարող է պատահի... Ցավում եմ, որ աստված ինձ աշքեր չի տվել...

— Իսկ ծովը զիտե՞ս, — հարցրեց Հերյանը:

— Աշուղ մարդը ամեն ինչ զիտի: Ճիշտ է, կռպերիս վրայից ծովի քամի չի անցել, ամա երգերում լսել եմ: և կարող եմ ասել՝ երգերով տեսել եմ...

— Դե, մեր երկրում ծով չկա, — ասաց բանվորներից մեկը, — միայն լեռներ, բարձրություններ և երկինք...

Երեկոն դանդաղելով թափվում էր դաշտի վրա:

Արագածի կողմից եկող ամպերը ծածկում էին հորիզոնի մի մասը, վարագուրում մայր մտնող արևի թողած լուսավորությունը և արագացնում մութը: Դաշտը արագ կերպով լայնանում էր, խորանում և, կրակի մոտ նստած մարդկանց շուրջը զիծ քաշելով՝ նրանց եռտակում իր անհունության եզերքում:

— Այդ մեկը դժբախտաբար, ճիշտ է, — հառաշելով համաձայնվեց Հերյանը: — Չեմ հասկանում ինչո՞ւ համար մերոնք ծովից խոյս են տվել... Եկել են մինչև ծովեղբյա բարձրությունները և անտեղ կանգ առել: Աւղղակի զարմանալի է...

— Տեսնենք մեր աշուղը դրան ի՞նչ կասի...

— Հրամանքդ կատակ է անում, — պատասխանեց աշուղը ժպիտը շրթներին: — Մենք ո՞նց իմանանք ինչ էին մտածում մեր թագավորները և մեծամեծները... Մեր երկիրը սուրբ է, իսկ ծովը սուրբ չի... սուրբ հոգին էնտեղ բնակություն չի կարող ճարել... Հա՞վ եմ ասում...

— Ասա, ասա...

— Կներեք...

— Ներված ես, ասա...

— Հարցը նրանում է, որ ծովը քամի է, փոթորիկ է, խորություն է և, մանավանդ, մշտական փոփոխություն... Շարժուն անհանգիստ տեղում չի կարելի սրբատեղի շինել և էդ պատճառով էլ աստծո կամոք չի... Ասեմ՝ հասկացեք... Էստեղ էս մեր սուրբ երկրում, — նա այդ ասաց ձեռքերը շորս կողմ տարածելով — ամեն մի բուռ հողում մի լույս է ճառագայթում... Եթե մարդ կարողանա փորել դաշտերը և փորել լեռները՝ տակից զուրս կղան լույսերով լցված տարածություններ... Եվ եթե մարդ ձեռքը կպցնի էդ հողերին, քարերին, սարերին և բլրանց կողերին՝ ձեռքի վրայից բոցեր կվազեն, որ շեն էրի, այլ կմտնեն մարմնի ներսը և սրտից եկող երգի նման կտրորեն... Մենք զիտենք, մենք քայլել ենք մեր երկրի բուռը վայրերում... թեպետ մեր կուրության պատճառով շենք տեսել, բայց մեր ականջներում լսել ենք բուռը ձեները, հայոց աշխարհի բոլոր տեղերից... Ուզում եմ ասել, որ ծովի ձեները հակառակ են Ավետարանին, նրանք լեցուն են բարկությունով... Էնքան անհանգիստ են, որ մարդկանց հառաջանքները շին լսում և չենց էդ պատճառով էլ մեր լուսահոգի պապերը, որ սուրբ և իմաստուն մարդիկ էին, հասել են բարձրություններին, բայց դեպի ծով շնն իջել...

Հերյանը հետաքրքրությունով լսում էր այդ ինքնատիպ բացատրությունները: Մյուսների համար ճառը խրթին էր և անհասկանալի:

— Դա էլ տեսակետ է, — ասաց Սերգոն: — Ախաղեր, այսօր Կարլ Մարքսի և տնտեսականի մասին են խոսում, իսկ մեր աշուղը հոգու և կրակի մասին է ճառում...

— Եվ ինչ կարող է, այն է ասում, — ժպտալով պատասխանեց աշուղը:

— Վարպետ, « ասաց աշակերտը աշուղի փեշից քաշելով, — զիշեր է, ո՞նց պիտի շարունակենք ճանապարհը...»

— Ի՞նչ է, — բողոքեց Հերյանը: — Ուշ ժամին ո՞ւր պիտի զնոքը Ամենամոտ գյուղը առնվազն երեսուն վերստ հեռու է և դաշտը լեցուն է քորենիներով և ուրիշ զաղաններով:

— Եթե էդակն է, զիշերը կմնանք այստեղ, — որոշեց կույրը: —

մանավանդ որ, օդում խոնավություն է ման գալիս... եղանակը կւրող
է փռխմբել:

Ամենքը հոտոտեցին օդը և զննեցին երկինքը:

— Չեմ կարծում, որ այս զիշեր եղանակը փռխմբի, — ասաց Հերժանը: — Ճիշտ է, ամպեր կան, բայց հյուսիսային քամին նրանց քշում
տանում է: Եթե քամին մեղմանա, վաղը անպատճառ անձրեւ կիշնի:

— Եղ վատ կլինի... վաղը սկիտի մեկնենք, — նկատեց մեքենավարը:

— Ի՞նչ է, վախենում ես մաշինը հալվի՞...

— Զէ, էնպիս էլի...

Ծիծաղեցին:

— Հիմա ժամանակն է մի քիչ բան ուտելու, — ասաց մեքենավարը: — Վարպետ աշուղի հետ մեր համեստ հացը կբաժանենք, եթե սիրու
կամի, մէ բան էլ մեղ համար կերպի:

— Աչքիս վրա, իւալխի ժառան եմ, — համեստ շեշտով համաձայն-
կեց աշուղը:

Քիչ հետո, երբ կրակի լույսով ամենքը ուտում էին, երկնքի ծայ-
րին, լեռների հետեւից խուլ որոտի ձայներ լսվեցին:

— Երկնքի ոգիները արթնացել են, — բարձր մտածեց աշուղը, —
վախենում եմ էս կողմերը զան:

— Չեմ կարծում, — հանգստացրեց նրան Հերժանը, — համենայն
դեպս հեռու են, մինչև մեզ հասնեն, բավական ժամանակ է պետք...

— Էղակն է էլի, մեր անուշ երկրի գլխին միշտ էլ մի ոքուտ է ման
զալիս...

— Համեցեք... էս կտորը վարպետին...

Լուս կերան:

Հացը ծամեցին մտածելու բերաններով: Լուսթյունը, դաշտը, զի-
շերը կուտակվեցին նրանց աշքերի մէջ, կպան հացին, որ ուտում էին,
մտան նրանց սրտերից ներս:

Գինի ածեցին:

— Ստեփան, — դիմեց մեքենավարը իր օդնականին, — մի լավ
կենաց ասա:

Ստեփանը զինու բաժակը բարձրացրեց և ասաց՝

— Խմենք նրանց կենացը, ովքեր իրենց զաղափարի երիտասարդ
նժույդի վրա՝ համառ քշում են, իրենց կուրծքը քամուն ու մրրիկին
տալով, և երբ հարկ է այդ զաղափարի համար զոհվել, նրանք իրենց
հոգին քաջաբար վեր են նետում, ինչպես ուրախության և ոգևորության
ժամանակ մարդ զին է նետում իր զլիարկը...

— Մաշալլա՛, լավ ասացիր...

— Զեր կենացը, ողջ մնաք...

Հեռուն մի լույս ման եկավ, մարեց, և քիչ սպասելուց հետո, ազադակեց:

Մերգոն ասաց՝

— Ես էլ խմենք էն մարդու կենացը, որ զիշեր ցերեկ քայլում է, սար ու ձոր անցնում, հեռավոր ճամփաներ կորում, փնտրելով իր սրտի հրաշավոր գյուղը և, երբ վերջապես գտնում է՝ շի քաղում՝ ծաղկի կոթին ճղկտանք շպատճառելու համար...

— Օրհնյալ լինեա. — բացականչեց կույրը, — մեծ բան ասացիր...

Մի քանի աստղեր ներս մտան երկինք։ Մենակյաց մի լույս անհանգստացավ և ամբողջ մարմնով սարսուեց։ Խարույկի բոցերը մի վայրկյան ցիրուցան եղան և նորից միացան։

Կույրը գլուխը վեր բարձրացրեց, պարագ աշքերով նայեց երկնքին։

— Քամին մոտենում է...

— Դեռ հեռու է, — ասաց Հերյանը։

— Գինի ածեք...

— Ես էլ ուզում եմ մի բան տսեմ, — նորից ասաց Հերյանը։

— Ասա, նավապետ, ասա...

— Տղերք ջան, այս էլ խմենք այն մարդու կենացը, որի սրտում աշխարհը ծաղկել է խիտ և հրաշալի պարտեզի նման և երբ թեթև քամին նրան տրորում է՝ պարտեզը խշիշալով օրորվում է, խարշափում և գեղեցիկ երգի վերածվում... Խմենք մեր պատվական հյուրի, վարպետ աշւողի կենացը...

Բաժակները մեկ-մեկի զարկեցին։

— Ծնորհակալ եմ, — պատասխանեց աշուղը, սազը վերցնելով։ — Էղպիսի կենացին էրգով ջուղաբ կտամ...

Բայց հաղիվ սազը զնգզնգացրել էր, երկինքը որոտաց, մի մեծ քամի խարույկի կրակները ցրեց և զիշերը բարկացած հսկայի նման թափակ եկավ դաշտի վրա։

Աշուղը մնաց բերանը բաց։

Մենակյաց բույսը թափահարեց տերևները, ծռվեց և, գլուխը բոցերին իշեցնելով վառվեց։

Գիշերը բնակվեց հանկարծ արթնացած ստվերներով և որոտներով։

Անձրևի մեծ կաթիւներ վայր ընկան։

— Այդպես է, էլի, — հառաջեց Մտեփանը։ — Հայ երգը ժամանակ չի գտնում հնչելու։

Ամենքը փախան մի տեղ պատսպարովելու։

Երբ հաջորդ օրը ճանապարհ ընկան, Հեղեղային անձրեք դեռ մըրճահարում էր երկինքը:

Սաստիկ քամի էր, մրրիկ:

Ապրանքատար գնացքը առաջևանում էր գանդաղ, անդադար սուլելով փոկված և բարկացած երկնքի դեմ: Ճանապարհը ծռելու ժամանակ նավը ցնցվում էր և նրան շրջապատող գերանները և տախտակները ճարճատում էին: Հազար աղբյուրներից թափվող այդ չուրը ծեծում էր նրա կամրջակը, սելավի նման ներս խուժում, տեղ-տեղ լճակներ կազմում, որ քամին քիչ հետո շառաչելով ավլում էր, ալիքի պես վեր բարձրանում, մորակում, կոփում, վեր ժայթքեցնում:

Հերյանը՝ մտահոգ և ցնցված ինչպես մեծ փոթորիկների օրերին, կանդնել էր հրամանատարական կամրջակի վրա, աշքերը հառել այդ հսկայական տեսարանին և մնացել հափշտակված:

Նավը նավարկում էր մրրիկներով ծեծված իսկական ծովում:

Այդ պատրանքը ուժեղանում էր մանավանդ այն պատճառով, որ շրջակա տեսարանը բոլորովին փակված էր: Երկու քայլ այն կողմ ոչինչ չէր երևում:

Երբեմն հակառակ կողմ փշող քամու ալիքը նրա ականջների մոտ հնչեցնում էր շոգեմեքենայի հույսահատ և զիլ սուլոցը: Քամու մղկտոցին խառնված այդ ձայնը Հերյանի գլխում կրկնապատկվում, մեծանում, խորանում էր: Եվ այդ վայրկյաններին նա իրեն տեսնում էր փոթորկած ծովի վրա: Լսում էր մեծ նավերի իրար պատասխանող քամբ ոռնոցները: Նախազգում էր վտանգը:

Ո՞ւր է դեկավարը, ո՞ւր են օդնական նավապետները, ո՞ւ ո են նավաստիները... Ծտապ կամրջակից վայր էր սահում, գլուխը քամուն և անձրեին դեմ տված մագլցում սանդուղների վրայից, զննում թոկերը, նայում թե պատուհանները լավ փակված են, ապա՝ մինչև ուկորները թրջված, կուրացած նորից բարձրանում էր վեր և հուզված դիտում:

Ուրիշ մի աշխարհ էր:

Անապատը, ամայոթյունը և լոռիթյունը անհետացել էին: Երկինքը առատ ձեռքերով դուրս էր թափում իր թաքնված ձայները: Զրերը տրորում էին հողերի կմախքները, թմբեկում, աղմկում և վեր թոշելով՝ երկրի խորդուբորդությունները և բլրակները ալիքների նման աջ ու ձախ նետում:

Մի տեղ չուրը բարձրացել էր մինչև երկաթուղագծերի մակերեսը: Շուրջը ամեն ինչ լճացել էր:

Հերյանը, երբ այդ տեսավ, սառած կանգ առավ:

Եի մեծ վախ կաշկանդեց նրա բոլոր շարժումները, նրա ձայնը,
նրա միտքը:

Իսկական ջրհեղեղ էր:

Ի՞նչ պիտի լիներ, եթե ջրերը ավելի և ավելի բարձրանային և
կրկնվեր այն, ինչ սկառմության մեջ տեղի էր ունեցել մի քանի անգամ:

Եվ նրա երեակայության մեջ Հեղեղը սաստկացավ, աշխարհը ծովի
վերածվեց, նաև կամաց-կամաց վեր սահեց, լողաց ջրերի վրա, և ինքը
և Ռիմը մնացին մենակ՝ մեծ և պարագ երկնքի առաջ:

Սիրտը սեղմվեց, զլուխը պտույտ եկավ:

Չեռքը դրավ հոնքերի վրա և սրված, ջերմութ նայլածքը պտույտ
ածեց շորս կողմը:

Ոչինչ չէր երեւմ: Ամեն ինչ խառնվել էր, բզավող և գոռացող
քառսի վերածվել: Ռողեց գոռալ, կանչել, ստկայն ձայնը շնպատակվեց
իրեն:

Բնագդաբար նետվեց զեկի անիվի վրա և, նրան երկու ձեռքերով
ուժեղ սհղմած, սպասեց:

Այլևս բացահայտ էր, նավարկում էին անիրականում...

Վերջ եւկրօք մասի